

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

студентської науково-практичної конференції:

**«Історичні, правові, соціокультурні процеси,
повсякденне життя та світогляд народів Європи в
епоху Середньовіччя та Нового часу»**

26 травня 2020 року

Випуск 12

Кропивницький – 2020

УДК 94 (100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції: «Історичні, правові, соціокультурні процеси, повсякденне життя та світогляд народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу». 26 травня 2020 року. Випуск 12. Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2020. 62 с.

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри всесвітньої історії
протокол №13 від 29 травня 2020 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Роль кольору в житті середньовічної людини <i>Віталій Бурага</i>	5
Ставлення середньовічної людини до часу <i>Євген Циганко</i>	14
Ментальні й поведінкові особливості середньовічного купця <i>Олександр Брюховецький</i>	25
Сприйняття англійцями московитів та їхнього способу життя <i>Віталій Кузьменко</i>	36
Становище дворянства за Петра I <i>Євгенія Сироткіна</i>	43
Військово-медична служба під час Першої світової війни 1914–1918 рр. й участь у ній жінок <i>Яніна Бігун</i>	54

ВСТУП

Матеріали, зібрані в збірнику, є результатом виступів студентів-істориків факультету історії та права на студентській науково-практичній конференції за темою: «Історичні, правові, соціокультурні процеси, повсякденне життя та світогляд народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу», яка була проведена 26 травня 2020 року.

Студентські повідомлення стали підсумком науково-дослідної, творчої діяльності проблемних груп у 2019–2020 навчальному році, які діють на кафедрі всесвітньої історії: «Культура та ментальність Європейського Середньовіччя», керівник – професор, доктор історичних наук Сергій Суренович Парсамов, «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник – доцент, кандидат історичних наук Олег Миколайович Марченко.

Студенти працювали над питаннями політичної, соціально-економічної, культурної, повсякденної історії країн Європи епохи Середньовіччя та Нового часу, вивчали різні аспекти буденного життя населення Західної, Центральної та Східної Європи, досліджували державні, громадські, корпоративні інституції, зокрема, політико-правове та соціальне становище дворянства за часів правління Петра I, вивчали ментальність, звичаї, обряди, уявлення окремих станів, наприклад, купців в епоху Середньовіччя, сприйняття народами один одного, наприклад, як англійці уявляли життя, побут, звичаї, обряди московитів, як середньовічна людина сприймала кольори, час. Зверталася увага й на участь жінок у військовій кампанії 1914–1918 року тощо.

Розвідки студентів ґрунтуються на використанні різного типу історичних джерел (архівні матеріали, мемуари, спогади, нормативно-правові акти та інше), опрацюванні вітчизняних, зарубіжних праць із досліджуваних питань. Свої доробки студенти висвітлювали на засіданнях проблемних груп, виступали з повідомленнями на семінарських заняттях та інше. Підсумком студентських історичних пошуків стало написання кваліфікаційних робіт у вигляді курсових проєктів та магістерських досліджень.

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції за темою: «Історичні, правові, соціокультурні процеси, повсякденне життя та світогляд народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу» опублікований кафедрою всесвітньої історії факультету історії та права під назвою «Актуальні питання всесвітньої історії». Матеріали студентської конференції будуть корисними для учнів, які навчаються в школі, бакалаврів, магістрів, котрі здобувають освіту на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладах, а також для всіх, хто цікавиться історією, етнологією, культурою, правовими питаннями, повсякденністю народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу.

РОЛЬ КОЛЬОРУ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Віталій Бурага

(студент групи ІІІ7БІІ факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Актуальність проблеми. Довгий час у свідомості людей побутувало переконання, що Середньовіччя являє собою «темні віки» в історії. Однак це зовсім не так. Майже позбавлені кольору пам'ятники середньовічного мистецтва, які ми сьогодні спостерігаємо, є результатом руйнівної дії часу. Насправді Середньовіччя відрізнялося любов'ю до світла й до сяючих, яскравих фарб. Один із найавторитетніших істориків ХХ ст. Жак Ле Гофф писав: *«Добре відома пристрасть Середньовіччя до блискучих, яскравих кольорів. Це був «варварський» смак: кабошони, які вправляли в палітурки, блиск золота і срібла, багатобарвність статуй і живопису на стінах церков і багатих осель, магія вітражів»* [16, с. 407].

У середні віки були яскраво розфарбовані не тільки пам'ятники мистецтва, а і предмети повсякденного вжитку, одяг, військово спорядження, герби, рукописи. На сьогодні, не всі артефакти середньовічної культури дійшли до нас у первісному вигляді. Як приклад, можемо назвати деякі статуї Діви Марії, які постійно перефарбовувалися. Як вказує М. Пастуро: *«На зміну чорним або темним дівам тисячного року прийшли червоні діви (ХІІ ст.), потім сині (ХІІІ–ХV ст.), позолочені (епоха бароко) і, нарешті, білі (в ХІХ столітті, після прийняття догмату про непорочне зачаття в 1854 р.)»* [33, с. 150].

На багатьох середньовічних скульптурах, архітектурних пам'ятках можна спостерігати сліди накладених один на одного шарів фарби, які свідчать про усвідомлення важливості кольору і його функцій у середньовічному образотворчому мистецтві.

Метою статті є спроба дослідити, яке значення мали колір і світло для середньовічної людини, спробуємо через колір зрозуміти її менталітет, уявлення, світобачення.

Стан наукової розробки теми. В історіографії до середини ХХ ст. проблема сприйняття людиною Середньовіччя кольорів майже не вивчалася. Уперше, хто системно підійшов до цієї проблеми є французький історик-медієвіст Мішель Пастуро, який є спеціалістом із геральдики, сфрагістики та нумізматики. З 1983 р. він керує кафедрою історії західної символіки в Практичній школі вищих досліджень у Парижі. Світову популярність здобули його книги з історичної семантики кольору. Ми використали низку його праць з історії кольорів у житті людей: про синій колір [15], чорний [16], зелений [17] та червоний [18]. У цих книгах автор показує історію кольорів у західноєвропейських суспільствах, від давніх часів до сучасності.

Про своєрідність культурних уявлень середньовічної людини ми дізналися також із праць представників «Нової історичної науки», або «школи Анналів» М. Блока [2], Ж. Ле Гоффа [5–7] та інших і їхніх прихильників в інших країнах. Зокрема, в історіографії СРСР воно заявило про себе в дослідженнях історика-медієвіста А.Я. Гуревича про категорії середньовічної культури [8]. У Росії саме такий підхід до вивчення повсякденності та ментальності середньовічної людини, який ми сьогодні визначаємо як історико-антропологічний підхід, був характерний для Ю.Л. Безсмертного [1], В.П. Даркевича [9] та інших. Серед теперішніх

російських дослідників Середньовіччя нами використані розвідки М.І. Козьякової [11], Л.А. Петрушенко [19], А.Л. Ястребіцької [24] та інших.

Серед сучасних зарубіжних вчених, які займаються проблемами повсякденної культури, ментальності епохи Середньовіччя, слід назвати французьких дослідників Ж. Брюнель-Лобришон, К. Дюамель-Амадо [3], Е. Поньон [20], Ж. Флорі [23], англійського вченого М. Роулінг [21] та інших.

Про різні аспекти кольору, його значення в мистецтві, живопису, архітектурі, про символізм та семантику кольорів у повсякденності людей, зокрема, й епохи Середньовіччя, нами використані праці таких мистецтвознавців та культурологів, як Л.М. Миронової «Вчення про колір» [12], М. Дерібере «Колір у діяльності людини» [10], стаття О.В. Седової про роль кольору та світла в Середні віки [22].

Виклад основного матеріалу. Колір – не тільки фізичний, але й культурний, соціальний феномен. Археологи, історики, мистецтвознавці, дослідники повсякденності мало звертали увагу на проблему кольору в історії людства. Це пов'язано з труднощами, які виникають при розгляді кольору як об'єкта історичного дослідження.

Джерелознавчі труднощі зумовлені різноманітням носіїв кольорів (панно, вітражі, гобелени, мініатюри, настінний живопис, мозаїка та ін.), а також станом, у якому речі, артефакти середніх віків дійшли до нас. З плином часу такі зображення й речі представлені не в їхньому первинному стані, а в такому, у який їх перетворив час (наприклад, змінився хімічний склад барвників, фарби могли вицвісти, був і людський чинник (речі часто перефарбовувались, видозмінювались, їх інколи чистили, лакували тощо).

На думку М. Пастуро, труднощі джерелознавчого характеру пов'язані ще з тим, що, починаючи з XVI ст., історики та археологи звикли працювати здебільшого з чорно-білими зображеннями: спочатку з естампами і гравюрами, потім із фотографіями. Протягом приблизно чотирьох століть «чорно-білі» документи були практично єдино доступними для вивчення образотворчих пам'яток минулого, включно із живописом. У такий спосіб історики та мистецтвознавці теж бачили й мислили в «чорно-білому реєстрі», тому осмислювали й вивчали Середні віка або як світ сірих, чорних і білих фарб, або як світ, у якому був абсолютно відсутній колір [14, с. 115].

Методологічні проблеми пов'язані з тим, що намагаючись розібратися в механізмі функціонування кольору в зображенні, у творі мистецтва або на предметі, історик-медієвіст інколи виявляється дезорієнтованим. Як тільки мова заходить про колір, відразу виникає ціла маса питань – щодо матеріалу, техніки, хімічного складу і властивостей барвників, іконографії, художнього та символічного значення. До того ж, як зазначав М. Пастуро, залишені середньовічною культурою джерела, письмові або образотворчі, ніколи не бувають ні однозначними, ні нейтральними. Кожне джерело має свою специфіку й по своєму інтерпретує дійсність, тому тексти й зображення повинні вивчатися та аналізуватися різними методами [14, с. 117].

Колір в епоху Середньовіччя відіграв символічне значення. Зображення в ту епоху ніколи не відображало реальність. Наприклад, червоний одяг на якій-небудь мініатюрі XIII ст. чи на вітражі XV ст. не представляв реальний одяг. Він був червоним насамперед тому, що протистояв одягу інших кольорів – синьому, чорному, зеленому або іншому відтінку червоного, резонуючи або контрастуючи з

червоним. Отже, окремий колір мав сенс тільки в поєднанні з іншим кольором, або за контрастом із ними. Те ж саме можна сказати і про тексти. Письмове джерело часто відображало реальність спотворено. Якщо середньовічний хронікер вказував, що мантія того чи іншого короля була синьою, то це не означає, що вона була такою в дійсності, оскільки опис, згадка кольору часто була ідеологічною. Навіть сам факт того, згадано або не згадано колір предмета, відображало певний економічний, політичний, соціальний або символічний смисли, формував конкретний контекст. Важливе значення мають також слова писаря, якими він висловлює сутність, якість і функцію певного кольору.

Третя група труднощів має пізнавальний характер. Інколи на створені в Середньовіччі зображення, пам'ятники, твори мистецтва і предмети неприпустимо переносити сучасні визначення, способи сприйняття та класифікації кольору. Наприклад, як зазначає М. Пастуро, спектральна послідовність кольорів були в той час невідомі аж до відкриттів Ньютона в другій половині XVII ст., у тому ж XVII ст. почали вибудовуватися взаємозв'язки між основними й додатковими кольорами, формуватися уявлення про теплі й холодні кольори та інше [14, с. 119]

Середньовічні вчені вважали, що колір складається зі світла, яке слабшало або затухало, проходячи крізь різні об'єкти або середовища. Різні кольори народжуються шляхом зменшення маси світла, його інтенсивності. Тому, якщо помістити всі кольори на осі, то вони будуть розташовуватися між двома полюсами – білим і чорним, які є повноправними кольорами поряд з іншими. Кольори на цій осі йшли зовсім не в спектральному порядку, а в тому, який був визначений ще Аристотелем: білий, жовтий, червоний, зелений, синій, чорний. Ці шість кольорів були в той час основними. Іноді до них додавався сьомий колір – фіолетовий, який поміщали між синім і чорним. Насправді фіолетовий розумівся не як суміш червоного й синього, а як напівчорним, про що свідчать літургійні практики. Так, чорний колір використовувався під час заупокійних служб і в Страсну п'ятницю; фіолетовий – у період скорботи й покаяння: під час Різдяного й Великого постів та ін. Інші кольори мали таке літургійне значення: білий – для Великоднього часу і для свят і мес на славу Христа, Діви Марії та, особливо, шанованих святих; червоний – для свят і мес на честь Святого Духа, Хреста, мучеників і крові Христової; зелений – для днів, яким не властиві власні кольори; синій – під час свят на честь Діви Марії [13, с. 321].

Середньовічна людина постійно жила в оточенні яскравих кольорів. Вона надзвичайно любила насичений колір, який асоціювався в неї з багатством, радістю, стабільністю. Як зазначав М. Пастуро, навіть для представників найбільш бідніших верств населення навколишній світ ніколи не був безбарвним. *«Красили майже все, а в колах знаті, навіть, їжу, шерсть і пір'я деяких тварин і птахів (собак, коней, соколів)»* [14, с. 132].

Такі кольори траплялися не завжди й не скрізь; вони були присутні тільки в певних місцях і мали стосунки до певних ритуалів, свят або торжеств. Найголовнішим із таких місць була церква, яка була справжнім храмом кольору. Яскравими фарбами покривалися стіни, підлоги, стелі, скла вітражів, скульптурний декор. Ефектними були також культові предмети, одяг, літургійні книги, прикраси, які супроводжували те чи інше свято. Театралізація кольору траплялася також і серед мирян, особливо там, де влада намагалася себе виразити або проходила якась церемонія (королівський замок, зал суду). Крім того, будь-які свята, турніри і змагання завжди супроводжувалися парадом строкатих і буйних фарб; дійові особи

і глядачі оточені були різнобарв'ям. Кольори тут виконували одночасно і візуальні, і ритуальні функції. Основне місце займали кольори геральдичні.

Герби з'являються в XII ст., але тільки починаючи з 1200–1220-х роках їх використання набуває широкого розмаху, зачіпаючи всі соціальні прошарки (в деяких областях герби були, навіть, у ремісників і селян, а, починаючи із середини XIII ст., будь-яка парафіяльна церква ставала справжнім «музеєм» гербів), а геральдичний код стабілізується і приймає класичний вид [14, с. 134]. Істотну роль у цьому коді відігравала традиційна шістка середньовічних кольорів: білий, жовтий, червоний, синій, чорний і зелений.

Поєднання кольорів у гербах мало символічне значення, своє специфічне тлумачення та ідентифікацію. Наприклад, певні поєднання кольорів (червоного й чорного, зеленого й синього, синього й чорного) були дискредитовані або ставали рідкістю, інші допускалися геральдичними законами [4, с. 35]. Отже, геральдика, без сумніву, справила визначальний вплив на сприйняття й символіку кольорів, на середньовічну моду на той чи інший колір.

Але найпоширенішим носієм кольору в повсякденному житті в Середні віка були не герби, а одяг, який був пофарбований, включно з одягом найбідніших верств населення. Перевага віддавалася яскравим, насиченим кольорам, які сяяли і здавалися джерелом життя, веселощів і радості. І багаті, і бідні носили одяг одних і тих же тонів. Різниця ж полягала в тому, що костюм знаті був пофарбований у стійкі, насичені кольори якісними коштовними барвниками, які не вигорали на сонці й не линяли від прання й часу, а бідняки задовольнялися тканинами, пофарбованими дешевими пігментами рослинного походження, які швидко тьмяніли й набували вилялого, сірого відтінку.

Чим же була викликана пристрасть людей Середньовіччя до багатства кольорів? На думку Жака Ле Гоффа, «за колірною фантазмагорією стояв страх перед мороком, жага світла, яке було порятунком» [6, с. 407]. Світло сприймалося як видима присутність Бога, тому велика кількість світла і яскравих, сяючих кольорів було найважливішим елементом декору християнських храмів. Середньовічні теологи, які вважали, що світло – це божественна субстанція, видима, але нематеріальна частина фізичного світу, сходилися на думці: світло є фундаментом усіх кольорів.

Роздуми про природу кольору багато в чому обумовлювалися позицією церкви, яка регламентувала всі аспекти життя в християнському середньовічному суспільстві. А її ставлення до кольору було складним і суперечливим. Для середньовічних служителів церкви колір – це не просто якась фізична даність, а теологічна проблема, оскільки колір пов'язаний із фізикою й метафізикою світла і, отже, може вирішити питання, як людська сфера пов'язана з божественною. Середньовічні теологи розуміли, що світло – це та частина чуттєвого світу, яка видима, але нематеріальна. Тому для них світло як прояв нематеріального трансцендентного буття є еманцією Бога. Звідси виникало питання: чи має колір, будучи частиною світла, нематеріальну природу, або ж він все-таки являє собою матерію? Може бути, що колір – це всього лише оболонка, котра покриває предмети.

Для церкви це питання було першорядної важливості, оскільки якщо колір є частиною світу, то він в онтологічному плані співвідноситься з божественним буттям, оскільки Бог є світло. І чим більше кольору в земної реальності, насамперед, в оздобленні святилищ, сакральних предметах, тим далі відступає

тьма, що розуміється досить широко (тьма духовна, фізична, ментальна, онтологічна). Водночас, світло, а значить Бог, займає все більше місця.

Але якщо виходити з передумови, що колір – це фізична оболонка, матеріальна субстанція, то, логічно припустити, що колір – не тільки не еманация (випромінювання буття) Бога, але, навіть, яесь штучне, шкідливе й аморальне явище, яке слід вигнати з храму.

Деякі схоласти досить вороже ставилися до кольору, який для них – не потрібна й дорога краса, що відволікає людину, розсіює її увагу. Колір сприймався ними як оманлива маска, личина, покликана приховати справжню природу речей, що відводить від суті.

Протягом усього Середньовіччя про природу кольору велася полеміка, що розділяла християнське суспільство на так званих «хромоділів» і «хромодобів». «Хромоділи» стверджували, що колір – похідна від світла, що бере участь у божественній еманации. Для «хромодобів» колір – це матерія, тобто не просто низька і зневажена субстанція, а й надзвичайно небезпечна, яку слід виганяти з храмів. Полеміка цих сторін мали значний вплив на розвиток культури й мистецтва Середньовіччя. Яскравий приклад тому – дебати клонійських і цистерціанських ченців.

До найвідоміших «хромоділів» належав впливовий радник французьких королів Людовика VI і Людовика VII, абат **Сугерій** (1081–1151), для якого колір – це, насамперед, світло, тобто божественна еманация, причому гармонія кольору в архітектурі та образотворчому мистецтві важливіша гармонії форм. Свої ідеї Сугерій, який вважався хресним батьком готичного стилю, втілював у життя, перебудовуючи Сен-Денійський собор, який став справжнім храмом кольору. Традиційно вважається, що саме з перебудови в 1135–1144 рр. в новому стилі базилики абатства Сен-Дені починається епоха готики в Європі. Сугерій проголошував, що високий, залитий світлом храм покликаний символізувати безмежне нерукотворне світло, що виходить від Бога [13, с. 96–98]. Ідеї Сугерія були сприйняті багатьма прелатами й були втілені в сяючих фарбами клонійських храмах.

На відміну від Сугерія, активно висловлював ідеї заборони на розкіш і художній аскетизм цистерціанець **Бернар Клервоський** (1091–1153) – французький богослов, містик, абат монастиря Клевро, канонізований у другій половині XII ст. Відомий своїм іконоборством святий Бернард вважав, що колір – це не світло, а матерія, і тому абсолютно неприпустима присутність у храмі фарб. Колір для Бернара – це не тільки дороге явище, марна й порочна розкіш, але також якась щільна й непрозора субстанція. Слово «колір» у його промовах пов'язане з такими визначеннями, як «густий», «мутний», що відображала ідею каламутності й темряви, закладених у кольорі. Колір, на думку абата Клевро, є диявольським знаряддям, яке тиснуло на людину й розширювало простір темряви [22, с. 65].

Святий Бернар, натхненний ідеалами бідності й покаєння, прагнув вигнати колір із храмів, заборонити використовувати його у вітражах, мініатюрі, ілюмінованих рукописах, предметах церковного вжитку, монастирському начинні (єдине зображення, яке він визнавав, – це розп'яття). Результатом цього неприйняття кольору стала майже повна його відсутність у цистерціанських церквах XII ст. Так, монахи-цистерціанці та монахи-францисканці використовувати тільки просту без фарб матерію з вовни, яка мала колір, близький до сірого (святого Франциска називали «святий Сірій») [14, с. 168]. Пізніше цистерціанські

монахи стали використовувати білий одяг – колір свята, слави і Воскресіння. Домініканці з 1220-х років використовували двокольорове поєднання білого (ряса) і чорного (мантія), як кольору чистоти й кольору строгості. Ця двоколірна структура, яку вже використовували військові ордени, буде затребувана іншими жебрацькими (брати-сороки, кармеліти) й чернечими орденами (целестинці, бернардинці та ін.) [14, с. 169].

Отже, Сугерій вважав, що краса, поставлена на службу Господу, немає меж і ставить гармонію світла й кольору вище гармонії форм – що в скульптурі, так і в архітектурі. І багатство та краса, необхідні для шанування Бога, виражаються насамперед у кольорі. Тоді як святий Бернард не любив усе, що виблискувало (звідси і його відрізка до золота).

Убування поліхромії в архітектурі та скульптурі, перехід від яскравих кольорів до більш приглушених можна спостерігати з другої половини XIII ст., хоча ця тенденція протягом XIV ст. відбувається поступово й не повсюдно [14, с. 151].

Із середини XI ст. низка прелатів проповідували й видавали закони проти розкоші в одязі духовних осіб. Об'єктом атаки ставали занадто яскраві кольори, особливо червоний і зелений. Так, у 1215 р. XVI-й канон Четвертого Латеранського собору забороняв усьому духовенству використовувати червону та зелену матерії для будь-яких деталей одягу. Вважалося, що два ці кольори, до яких іноді додавали ще й жовтий, занадто впадали в очі й вимагали занадто великих витрат. Подібні церковні постанови іноді впливали й на мирян: у 1254 р. Людовик Святий, повернувшись із хрестового походу, викинув зі свого гардеробу одяг червоного й зеленого кольорів і став одягатися в сірий, коричневий, чорний, а іноді в синій – династичний колір роду Капетингів, який поступово перетворюється в колір французької монархії [14, с. 154].

З XIV ст. війна з багатоколірністю в одязі зосереджується на смугастих костюмах, що склалися з двох частин різних кольорів або розташованих у шаховому порядку, які завойовували популярність у мирян. Для духовної особи чи добропорядного християнина бути одягненим у смугастий одяг вважалося ганьбою. Наприклад, в іконографії в смугастий одяг були одягнені ізгої, грішники, зрадники й загалом підозрілі персони.

У пізньому Середньовіччі повсюдно оприлюднювалися нормативні акти проти розкоші й надмірних витрат на одяг, й, особливо, серед городян. Ці закони виконували три функції: економічну (витрати на одяг та аксесуари визнавалися непродуктивними), духовну (підтримуючи християнську традицію простоти та чесноти, закони були частиною моралізаторського руху), соціальну та ідеологічну функцію (кожен повинен носити одяг відповідно його статті, положенню та рангу). Деякі кольори заборонялися для тієї чи іншої соціальної групи не тільки з причини занадто яскравого або занадто нескромного виду, але й через дорогі барвники, які використовувалися для їх отримання, торгівля якими й застосування яких строго контролювалися. Інші кольори, навпаки, були притаманні тій чи іншій групі: людям особливих професій, калікам, нехристиянам, засудженим тощо, які відігравали в такий спосіб символічне значення.

Особливе місце в Середньовіччі займали ремісники-фарбувальники. Починаючи з XIII ст. у ремісничих статутах обумовлювалися подробиці організації цього ремесла й навчання йому, розміщення фарбувальних майстерень у місті, права та обов'язки фарбувальників, список дозволених і заборонених барвників та

інше. За твердженням Ж. ле Гоффа, до фарбувальної справи в середні віки ставилися підозріло, підкреслювався сумнівний і навіть диявольський його характер, що був протипоказаний добропорядним людям. Фарбарі були позначені печаттю бруду та нечистоти, іноді їх називали «синіми нігтями» [7, с. 93].

У великих містах заборони на заняття фарбувальним ремеслом у густонаселених зонах постійно повторювалися з XIV по XVIII ст. М. Пастуро наводить як приклад текст паризької постанови 1533 року: *«Всім кушнірам, виробникам шкіри і фарбувальникам забороняється займатися своїм ремеслом у міських і приміських будинках; їм пропонується доставляти шерсть до ріки Сені нижче Тюїльрі й мити її там; їм також заборонено виливати дубильні та фарбувальні розчини або подібні забруднюючі речовини в річку; для виконання своїх робіт їм дозволяється переміститися, якщо це їм буде завгодно, під Париж, до Шайо, віддалившись від передмість щонайменше на відстань у два постріли з лука під страхом конфіскації майна й товарів і вигнання з королівства»* [14, с. 179].

У більшості текстильних міст фарбувальне ремесло було строго розмежовано залежно від складу тканини (шерсть, льон, шовк, бавовна), від кольору або групи кольорів. Наприклад, при роботі із шерстю, починаючи з XII ст., той, хто фарбував у червоний колір, не міг пофарбувати в синій, і навпаки. Зате ті, хто працював із синім кольором, часто брав на себе зелені й чорні тони, а ті, хто з червоним, – жовту гамму. Тому якщо в якомусь місті «червоні» фарбарі приходили до річки першими, то вода в ній сильно червоніла, і «сині» красильники могли нею користуватися тільки через певний час. На цьому ґрунті виникали постійні суперечки. У Руані, наприклад, на початку XVI ст. муніципальна влада намагалася встановити календар, який регулював доступ до річки, щоб усі по черзі могли користуватися чистою водою [14, с. 180].

Вузьку спеціалізацію фарбувальників можна було пояснити відразу до змішування в Середні віка. З'єднувати, змішувати, сплавляти – усі ці операції вважалися інфернальними, бо порушували природу й порядок речей, встановлені Богом. Усі, хто змушений виконувати їх за родом своєї професійної діяльності (красильники, ковалі, аптекарі, алхіміки), викликали страх і підозру – адже вони нібито обманювали матерію. До XV ст. ні в одному рецептурному збірнику з приготування фарб не було способу отримання зеленого кольору, змішавши синій і жовтий. Зелені тони отримували іншими способами (з пігментів і барвників природного зеленого кольору, чи обробляючи сині й сірі барвники різними способами, не пов'язаними зі змішуванням). Такі ж заборони і труднощі були пов'язані з фіолетовими відтінками: їх рідко отримували, змішуючи синій із червоним [14, с. 182].

На забарвлення сильно вплинув процес травлення, тобто вплив закріплювачів. Останні являли собою в'язкі речовини, які додавалися у фарбувальний розчин із тим, щоб очистити шерсть від домішок і щоби барвник глибоко проник у волокна тканини. Забарвлення без протрави було неможливим, бо воно не буде триматися (винятком було забарвлення в синій колір із допомогою індиго).

Основний закріплювач, який застосовувався в Середньовіччі при фарбуванні дорогих тканин, був галун – гірська сіль, яка в природному стані являє собою подвійний сульфат калію-алюмінію. Її використовували для очищення й освітлення води, затвердіння гіпсу, дублення шкіри, знежирення вовни, для фіксації фарби. З XIII ст. галун стає предметом торгівлі (генуезці привозили його з Єгипту, Сирії,

Малої Азії). У XV ст. після падіння Константинополя видобуток галуна перемістився в Іспанію, у гори Тольфа на північ від Риму, на територію Папської області (папи багатіли на його продажі) [14, с. 183].

Серед дешевших закріплювачів ремісники використовували винний камінь, тобто соляні відкладення, які залишалися від вина на дні й на стінках бочок, вапно, оцет, людську сечу, золу деяких дерев (горіха, каштана). Одні протрави більше підходили для певних фарб або текстильних волокон, інші – для інших, залежно від пропорцій і способів травлення можна було отримати той чи інший тон чи відтінок конкретного кольору. Наприклад, щоб отримати червоний колір, треба було його сильно протравлювати, а для синього кольору закріплення було не потрібне.

Отже, для кожної тканини чи барвника потрібен був свій закріплювач. І кожна майстерня мала свої традиції, секрети, технологію, які передавалися з вуст в уста, і рідко фіксувалися письмово.

Висновки. Колір в уявленні середньовічної людини відіграв важливу, але суперечливу роль. До XIII ст. багатство, краса, стабільність асоціювалось із вшануванням Бога й виражалось, насамперед, у яскравості кольорів. Із середини XIII ст. й у наступні століття під впливом церкви відбувається перехід від яскравих кольорів до більш приглушених, тьмяних, однотонних, панує синій, чорний, сірий колір в одязі, скульптурі, архітектурі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Москва: Наука, 1991. 240 с.
2. Блок М. Феодальное общество. Москва: изд-во им. Сабашниковых, 2003. 504 с.
3. Брюнель-Лобришон Ж., К. Дюамель-Амадо Повседневная жизнь во времена трубадуров XII–XIII веков. Москва: Молодая гвардия, 2003. 416 с.
4. Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. СПб.: тип. И.М. Комелова, 1900. 306 с.
5. Гофф ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 560 с.
6. Гофф ле Ж. Интеллектуалы в Средние века. СПб.: изд-во СПб. ун-та, 2003. 160 с.
7. Гофф ле Ж. Средньовічна уява. Львів: Літопис, 2007. 350 с.
8. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: изд-во «Искусство», 1984. 350 с.
9. Даркевич В.П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. Москва: Наука, 1988. 344 с.
10. Дерибере М. Цвет в деятельности человека / пер. с фр. А. М. Григорьева. Москва: Стройиздат, 1964. 183 с.
11. Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа от античности до XX века. Москва: Весь мир, 2002. 360 с.
12. Миронова Л.Н. Учение о цвете. Минск: Вышэйшая школа, 1993. 463 с.
13. Муратова, К.М. Мастера французской готики XII–XIII веков: Проблемы теории и практики художественного творчества. Москва: Искусство, 1988. 349 с.
14. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / пер. с фр. Е. Решетниковой. СПб.: Александрия, 2012. 448 с.
15. Пастуро М. Синий. История цвета. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 155 с.
16. Пастуро М. Черный. История цвета. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 184 с.
17. Пастуро М. Зеленый. История цвета. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 163 с.

18. Пастуро М. Красный. История цвета. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 173 с.
19. Петрушенко Л.А. Повседневная жизнь средневековой Европы. Москва: Молодая гвардия, 2012. 367 с.
20. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году. Москва: Молодая гвардия, 2000. 386 с.
21. Роулинг М. Европа в средние века. Быт, религия, культура. Москва: Центрполиграф, 2005. 221 с.
22. Седова О.В. Роль цвета и света в эпоху европейского средневековья // История: факты и символы. 2016. № 1. С. 58–70.
23. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. Москва: Молодая гвардия, 2006. 356 с.
24. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI–XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм. Москва: Искусство, 1978. 169 с.

СТАВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ ДО ЧАСУ

Євген Циганко

(студент групи ІІІ7БІІ факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Актуальність проблеми. Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства, до ментальності, уявлень різних категорій населення окремих епох. Ще донедавна до зазначених проблем історики не мали такої цікавості, вважаючи їх за маловартісну сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалося нічого надзвичайного, особливого. З останньої третини ХХ ст. проблеми ментальності набули статусу об'єкту вивчення в історії, насамперед, у рамках французької школи Анналів.

Стан наукової розробки теми. Сьогодні категорія часу має не тільки природничо-наукову природу, а й соціально-культурну. Важливим для розуміння часового сприйняття середньовічних людей є доробки Жака Ле Гоффа, наукові інтереси якого полягали насамперед у дослідженні проблеми: яка була людина в епоху Середньовіччя, у чому таємниця її своєрідності, які відмінності між нами й нашими предками? Так, у його праці «Цивілізація середньовічного Заходу» був створений цілісний образ людей Середньовічного світу, простежуються зміни ставлення людей до часу, релігії, праці, права та інших об'єктів, що спричиняють вплив на ментальність [5].

У Росії саме такий підхід до вивчення повсякденності та ментальності був характерний для А.Я. Гуревича, Ю.Л. Безсмертного [1] та інших. Так, у статті А.Я. Гуревича «Час як проблема історії культури» розглядається ставлення середньовічної людини до часу [7], а в праці «Категорії середньовічної культури» автор дослідив питання часу, простору, права, звичаїв, відмінності в психології людей різних станів [9].

Сучасні російські дослідники Середньовіччя також торкаються проблем ментальності, сприйняття людьми категорії часу. Нами використані розвідки А.Л. Ястребіцької [18–19], Л.А. Петрушенко [14], М.І. Козьякової [10], Т.С. Георгієвої [4] та інших.

Серед сучасних зарубіжних вчених, які займаються проблемами повсякденної культури, ментальності епохи Середньовіччя, нами дослідженні праці французьких дослідників Ж. Брюнель-Лобришон, К. Дюамель-Амадо [3], М. Пастуро [13], Е. Поньон [14], Ж. Флорі [17], англійського вченого М. Роулінг [16] та інших.

Метою статті є з'ясування сприйняття людини Середньовіччя такої категорії як час.

Виклад основного матеріалу. За твердженням вченого-медієвіста А.Я. Гуревича: «Людина не народжується з «почуттям часу», його часові та просторові поняття завжди визначені тією культурою, до якої він належить» [8, с. 25].

У сучасному сприйнятті час нескінченний та незворотній, він мислиться як абстракція, яка приховує за собою об'єктивну реальність, яка існує в природі поза людей та їхньої діяльності. Ми чітко розмежуємо минуле, сьогодення та майбутнє, вимірюємо час із допомогою досконалих технічних пристроїв. Але

подібні уявлення про час мають мало спільного з тим, як сприймався час людьми Середньовіччя. Годинники тоді були рідкістю, про рух дня й ночі людині нагадували жайворонки, півень, зірки, колір неба, чашечки квітів, що розкривалися (вранці) та змикалися (на ніч).

У раннє Середньовіччя античне мистецтво будувати сонячні та водні (клепсидри) годинники збереглося тільки у Візантії та в арабському світі. У Європі вони були рідкістю.

Уже в давнину склалося уявлення про те, що доба поділялася на двадцять чотири години. Вважалося, що дванадцять годин належить ночі і дванадцять – дню, який обчислювали від сходу сонця до заходу. Денні години підрозділяли на чотири частини (приблизно три сучасних години в кожній). Подібно денному, нічний час також ще в давнину поділили на чотири періоди: «вечір», «опівночі», «спів півнів», «ранок».

Складність виміру часу та нечисленність годинників призводили до того, що на практиці точного відліку часу не було. Час дня поділявся на орієнтовні періоди – ранок, полудень, вечір – з нечіткими гранями між ними. Довжина нічних і денних «годин» виявлялася різною залежно від пори року.

Часто рух часу вимірювали за тривалістю горіння масла в лампаді або скіпи. Наприкінці IX ст. при дворі англо-саксонського короля Альфреда засвідчено застосування свічки як інструменту виміру часу. За довжиною вкороченої свічки вимірював нічний час і французький король Людовик IX (1214–1270). Цьому звичаю дотримувався й Карл V Габсбург (1500–1558) – імператор Священної Римської імперії [19, с. 230].

Не було не тільки точного відліку часу, а й саме уявлення про нього людини Середньовіччя було іншим.

Час середньовічної людини – це *місцевий час*, у кожній місцевості він сприймався як самостійний, властивий тільки їй і не погоджений із часом інших територій. Час завжди був пов'язаний із подіями, предметами, з життям і невіддільний від них. Часові одиниці існували тільки з конкретною прив'язкою до певного сільськогосподарського процесу. Наприклад, у німців були «місяць косовиці» (липень), «місяць посіву» (вересень), «місяць вина» (жовтень), «місяць молотьби» (січень), «місяць трав» (квітень).

Для селян характерний був *природний час*, який визначався річним циклом сільськогосподарських робіт. Повсякденний відлік часу орієнтований на природні контрасти, протиставлення дня й ночі, зими й літа. Вони магічно асоціювалися зі світлом і темрявою, з добром і злом. Оскільки штучне світло було рідкістю, то ніч майже завжди темна, таїла в собі загрози. День же, навпаки, ніс сонячне світло, уособлював добро й радість. Подібним чином протистояли літо й зима. У середні віки знали не чотири, а тільки дві пори року. Весна поглиналася літом, а осінь – зимою.

Природний час панував в уявленнях тієї епохи аж до Нового часу. У середньовічному будинку не було потреби в годиннику як інструменту, який створює життєвий ритм, точно також як не було свідомості самоцінності часу як такого, оскільки мешканці не виходили за межі домогосподарства.

Марк Блок характеризував ставлення середньовічної людини до часу як «повну байдужість, індиферентність» [2, с. 120]. Вважалося, що час створено божественною волею й людина не могла ним розпоряджатися на власний розсуд. Рутина середньовічного життя, постійне відтворення вчорашнього досвіду, тісна

пов'язаність кожної людини з природним ритмом – усе це призводило до того, що час не відчувався як цінність. Його «не рахували» – і за рідкістю вимірювальних інструментів і тому, що виробництво продуктів, яке передбачало раціонально осмислену витрату часу, ще не стало, як XVII–XIX ст., сенсом життя.

Час не представляв цінності, він витрачався даремно – на довгі подорожі, паломництва в далекі країни, тривалі церемонії, моління, ритуали. Час минав часто на шкоду людині. Зрозуміло, сеньйор міряв час селянина на панщині, але міряв не в годинах, а, скажімо, від зорі до зорі.

Першою і єдиною (майже до XII ст.) установою Середньовіччя, яка намагалася організувати час, була церква. Тільки церковнослужителі вміли вимірювати час, відраховувати його річний, тижневий та добовий хід. Вони керувалися при цьому потребами літургійної служби.

Церковний час, здавалося, відрізнявся від «природного» часу, протистояв йому. Церква розділяла добу не за природними явищами, а відповідно до завдань богослужіння, щодня повторювало своє коло. Дотримуючись старозавітної традиції, вона починала відлік від заутрені (до кінця ночі, на світанку), а потім зі сходом сонця вказувала «*перший час*» (приблизно 5-6 годин) і далі послідовно «*третья година*» (вранці, біля 9 години), «*шоста*» (приблизно, у полудень, 12 годин), «*дев'ята*» (післяполудневий, біля 15 години), *вечірня* (сонячний захід, орієнтовно 18 години) і так звану *completa hora* – «*завершальний час*», який знаменував кінець добового богослужіння (21 година вечора). Початок певних етапів добового богослужіння відповідно до пори природного циклу, по різному фіксувалися взимку, навесні чи влітку [19, с. 232].

Орієнтацію в часі ченці здійснювали за кількістю прочитаних ними сторінок священних книг або за числом псалмів, які вони встигали вимовити між двома спостереженнями неба. Для кожної години дня й ночі були особливі молитви.

Церква зуміла матеріалізувати свій відлік часу – вона відбивала його на дзвіницях. Християнство, пише Ж. Ле Гофф, завдяки винаходу дзвонів, дало Заходу в VI–VII ст. новий спосіб виявлення часу – акустичний. Цей винахід революціонував церковну архітектуру й дав життя новому часу – часу церкви, кліриків, монастирів [6, с. 87].

Тим самим духовенство задавало добовий ритм, певний розпорядок праці, прив'язуючи його до служб. Церковний «годинник» підпорядковував собі природний час і набув ілюзію об'єктивності. Проголошений із дзвіниць час уже не належав селянинові або реміснику – це був нав'язаний ззовні час духовної влади. Час у такий спосіб набував соціальний зміст.

Час церкви визначав насамперед час молитви й церковного богослужіння, але також і трудових занять – монастирської братії. Усе життя церковної господині, належної їй сільськогосподарської округи (разом із селянами) регулювалося цим церковним часом. Отже, середньовічні люди дізнавалися час переважно не візуально, а за звуком. Розрізняли «дзвін жнив», «дзвін гасіння пожеж», «дзвін вигону худоби на пасовище» та ін.

Були спроби вийти з-під церковного контролю часу, але вони суворо припинялися: церква забороняла працювати у святкові дні; визначала склад їжі, яку можна було приймати в ті чи інші відрізки часу, і строго карала за порушення посту; вона втручалася навіть у сексуальне життя, наказуючи, коли статевий акт допустимий і коли він гріховний.

Формами соціального часу був ще *сеньйоральний час* – військовий та феодалський. Оскільки лицарське військо було переважно кінним, то військові дії велися переважно влітку, коли коней можна було забезпечити пашею. У травні здійснювали лицарські збори. Васали зобов'язані були нести службу протягом літа. Військові дії тривали близько трьох місяців, восени феодалське військо розпускалося.

У середні віки час був також *«родовим або сімейним часом»*, бо вимірювався послідовністю поколінь, подавався у вигляді перерахування предків, царювання монархів, правління пап, і був також пов'язаний із культом предків. Як зазначав А.Я. Гуревич, – *«для того, щоби предок міг знов ніби народитися в одному зі своїх нащадків ... у межах роду передавалися імена, а разом із ними і внутрішні якості їх носіїв»* [7, с. 75]. Феодалські сеньйори дбали про свої генеалогії, зводячи рід до далеких, нерідко легендарних славних предків.

Церковний час, який поєднав у собі час молитов і природний час, легко був адоптований селянами, але він мало відповідав характеру й ритму трудової практики й суспільного життя городян. Праця ремісників, майстрів і підмайстрів, поденників вимагав вимірювання в часі, але цей час не був уже природним, а ставав *«технологічним»*. Для городян важливим було визначати час, наприклад, виникнення пожежі, наближення ворога, початок зборів міської громади, повстання на захист своїх свобод і прав та інше, що не могли дати церковний чи природний час.

Місто несло із собою новий життєвий ритм, нові інтереси й потреби, і городянам важливо було мати дзвіницю у власному розпорядженні. Це диктувалося, насамперед, потребами організації трудового процесу для орієнтованих на експорт галузях виробництва, зокрема, виготовлення сукна в містах Фландрії, Італії, німецьких землях.

Поглиблення поділу праці в рамках майстерні й між суміжними професіями та галузями вимагало ретельно структурованого й суворого вимірювання тривалості робочого дня. Це знайшло своє втілення в монументальному спорудженні *«бефруа»* (від фр. – beffroi – вежа) – це башта, яка могла бути як церковною дзвіницею, так і звичайною сторожовою баштою зі дзвонами, яка як собор підвищувалася над усіма міськими будівлями (див. додаток). Така вежа, зазвичай, вказувала на вольності міста. Так, історія міських комун, історія боротьби за привілеї починалася з боротьби за право спорудження бефруа як символу цієї свободи та об'єднання городян (так звана *«комунальна революція»*). Уже в XI ст. городяни починають боротьбу за звільнення з-під опіки церкви, за самоврядування й за право мати свій час. У 1188 р. французький король Філіп II Август подарував жителям Турне право комуні й дозвіл спорудити бефруа, як говорилося в грамоті, *«у потрібному для цього місці сіте з тим, щоби дзвонити відповідно зі своїми добрими намірами й в інтересах своїх торгових справ у місті»* [5, с. 368].

Відповідно, поразка городян могла призвести до втрати бефруа як це сталося, наприклад, у місті Камбре. До 1221 р. жителі цього міста вже володіли *«великими й малими дзвонами й вежею, званою бефруа»*. Однак, після невдачі в черговому військовому конфлікті з єпископом-сеньйором міста, вони позбулися комунальної вежі: єпископ наказав її зруйнувати, а дзвін, *«за сигналом якого вони збиралися на свої збори»*, розбити. Це зроблено було для того, щоби городяни не могли більше робити *«криваві повстання проти свого пана»* [19, с. 234].

Вважається, що традиція зводити міські вежі виникла в Англії. Башти-бефруа були розповсюджені переважно в Північно-Західній Європі, зокрема, у Нідерландах, Фландрії, Франції.

За Середньовіччя навколо башти бефруа зосереджувалося міське світське життя, а в самому її приміщенні була тенденція розміщувати органи управління міста: залу для засідань міської ради, подеколи суд, своєрідний архів: місце для зберігання міської казни, паперів, печатки, торгові палати. Оскільки всередині башти місця задля цього часто бракувало, поруч із бефруа почали прибудовувати спеціальний будинок, що незабаром став міською ратушею. На бефруа могло бути кілька дзвонів і кожен мав своє призначення. Один із дзвонів, наприклад, збирав на збори членів міського магістрату, інший сповіщав про екзекуції та страти, закликаючи городян на площу; третій відбивав час початку й кінця робочого дня в ремісничих майстерень. Удари дзвону часто вказували на настання темряви. Після удару «вечірнього» дзвону слід було дотримуватися порядку й тиші, порушник ризикував бути заарештованим вартою і провести ніч у в'язниці, і до того ж сплатити штраф.

У багатьох італійських і великих німецьких містах – у Нюрнберзі, Кельні, Регенсбурзі – «нічний» дзвін слугував знаком до припинення продажу спиртного. Звідси його назва: «Питний дзвін». У південних містах його прозвали «Винним дзвоном», а там, де, улюбленим напоєм було пиво – «Пивним дзвоном». Після удару нічного дзвону в таверні, трактирах зобов'язані були припинити продаж спиртного, азартні ігри та розваги, не подавати їжу й питво новим відвідувачам. У деяких містах Кельні, Мілані, Болоньї, Павії іноді робили виняток для іноземців [19, с. 235].

З XIII ст. у ремісничих і торгових центрах Фландрії, Німеччини, Італії міцно входить у повсякденне життя звук робітничого дзвону, який відбивав час укладання торговельних угод і часи роботи майстерень, насамперед, сукноробів. Акустичне позначення часу зберігало своє значення у великих і малих містах протягом усього пізнього Середньовіччя, в XIV–XVI ст. і, навіть, у XVII ст. Отже, дзвін – один із найважливіших елементів міської комунікації й середньовічний городянин добре орієнтувався в «знаковій системі» його ударів.

Отже, хоча бюргери і зберігали церковну форму відліку часу, але зміст самого часу ставав іншим: цей час не спілкування з Богом, а час торгівлі й виробництва, громадських, міських справ. У середньовічному розумінні часу утворюється серйозний пролом, він стає ще глибшим із поширенням механічних, колісних годинників.

Механічні годинники з'явилися в XIII ст., в 1288 р. він був встановлений у Вестмінстері. Перший механічний годинник був баштовим, з одного стрілкою, який вказував тільки години. Маятника в них не було (його винайшов Г. Галілей, незалежно від нього в 1657 р. механічний годинник із маятником зібрав нідерландський механік Християн Гюйгенс). Італійська хроніка під 1335 р. згадує про перший механічний годинник із боєм на церкві Сен-Готард у Мілані. У 1350 р. такий годинник з'явилися на соборі у Вюрцбургу, в 1356 р. – у Нюрнберзі [11, с. 165].

Володіння годинником підвищувало престиж міста. Їх ставили не тільки на церковних дзвіницях, а й на вежах ратуші, наприклад, в 1402 році в Аугсбургу годинник із боєм був встановлений на дзвіниці Св. Ульріха та Афра, через два роки – на вежі ратуші. У 1425 р., повідомляє хроніка, на вежі ратуші *«до честі і*

зручності бюргерів» був споруджений годинник із боєм, стрілка яких вказувала *«щогодини й кожну половину години, так що кожен міг бачити, як час рухається»* [19, с. 237].

Баштові колісні годинники в рух приводилися вантажем, що опускався вниз. Приводним механізмом слугував гладкий дерев'яний вал канатом до якого був примотаний камінь, що виконував функцію гирі. Під дією сили тяжіння гирі, канат починав розмотуватися й обертати вал. Якщо цей вал через проміжні колеса з'єднати з основним храповим колесом, пов'язаним зі стрілками-показчиками, то вся ця система буде якось вказувати час. Проблеми подібного механізму у величезній вазі й необхідності гирі кудись падати в прискороному обертанні вала. Щоби задовольнити всі необхідні умови, для роботи механізму будували споруди величезних розмірів, як правило, у вигляді вежі, висота якої була не нижче 10 метрів, а вага гирі досягала 200 кг, природно всі деталі механізму були значних розмірів.

Інерція вантажів мала гальмівний вплив на годинниковий механізм, сповільнюючи обертання його коліс. Точність ходу подібних годинників була низька, а добова погрішність перевищувала 60 хвилин. Баштовий годинник вимагав постійного спостереження (через силу тертя потребував постійного змащення) й участі персоналу обслуги (підйом вантажу).

Зрештою, баштовий годинник перетворився в складний пристрій із багатьма стрілками, автоматичними рухомими фігурами, різноманітною системою бою, і чудовими прикрасами. Це були шедеври мистецтва й техніки одночасно, являли собою справжній художній твір, механічний театр. Подивуватися на них приїжджали здалеку.

Наприклад, Празький баштовий годинник, споруджений в 1402 р., був оснащений автоматичними рухомими фігурками, які під час бою розігрували справжнє театральне дійство. Над циферблатом перед боєм розкривалися два віконця з яких виходили 12 апостолів. Фігурка Смерті стояла на правій стороні циферблата і при кожному бою годинника повертала косу, а людина, яка стояла поруч, кивала головою, підкреслюючи фатальну неминучість, а пісочний годинник, нагадував про кінець життя. Ліворуч циферблата розташовувалися ще дві фігурки, одна зображувала людину з гаманцем у руках, який щогодини дзвенів (там лежали монети), показуючи, що час – гроші. Інша фігура зображала подорожнього, який розмірно вдаряв палицею в землю, показуючи суєтність життя. Після удару годинника з'являлася фігурка півня, який тричі кричав. Останнім у віконці з'являвся Христос і благословляв усіх глядачів, які стояли внизу [19, с. 236].

Ще одним шедевром був годинник у кафедральному соборі м. Страсбург (Франція). Він був встановлений у 1352–1354 рр., в 1372 р. був забезпечений дзвоном, що відбивався щогодини. Вони показували часи й частини доби, відзначали свята церковного календаря: Великдень та інші свята. Перед фігурою Богоматері схилялися троє волхвів, півень кукурикав і бив крилами; спеціальний механізм приводив у рух маленькі цимбали, що відбивали час. До сьогодні вцілів тільки півень.

Після колісних годинників з'явилися (в другій половині XV ст.) більш вдосконалені пружинні годинники, що відкрило шлях до створення мініатюрних годинників. Джерелом руху в них слугувала заведена пружина. Вона являла собою еластичну, загартовану сталеву стрічку, згорнуту навколо валу всередині барабана. Зовнішній кінець пружини закріплювався за гачок у стінці барабана, внутрішній –

з'єднувався з валом барабана. Пружина прагнула розвернутися й приводила в обертання барабан і пов'язане з ним зубчасте колесо. Останнє, у свою чергу, передавало цей рух системі зубчастих коліс до регулятора, включно.

Поширення практично у всіх європейських країнах механічних годинників знаменувало новий важливий крок до світського обрахування часу. Але це не означало уніфікації самої системи відліку часу доби, яка варіювала від міста до міста. Наприклад, у німецьких землях, Швейцарії, Нідерландах, в Англії був поширений «половинний рахунок часу» й годинник із циферблатом, розділеним на дванадцять годин. Час вважали двічі по дванадцять годин, починаючи кожную частину з півночі й, відповідно, – з полудня. У Чехії, Італії та в багатьох інших місцях були прийняті годинники з «повним циферблатом», який включав усі двадцять чотири години, які починали відлік часу з вечора.

З XIV ст. люди прагнуть до точної фіксації часу, як *часу індивідуального*. З поширенням у містах механічних годинників із боєм у свідомості городян міцно входить уявлення про поділ доби на двадцять чотири рівних між собою години. Пізніше, мабуть, уже у XV ст., входить у практику й нове поняття – хвилина.

Про індивідуалізацію часу свідчать не тільки зусилля міст мати громадські годинники (і часто не одні, а кілька), а й поширення портативних, кишенькових механізмів для вимірювання часу. Йдеться, насамперед, про пісковий годинник, який набув поширення в Європі з XIV ст. Орієнтовані на невеликі відрізки часу – чверть години, половина, годину – вони дозволяли вимірювати короткі інтервали «особистого» часу. Їх використовували також під час богослужіння, для контролю за тривалістю окремих його етапів, при читанні проповіді. Пісочний годинник регулярно застосовували на кораблях, де вони були орієнтовані на півгодинні відрізки часу. З їх допомогою відлічувалися тривалість вахти («вісім склянок», тобто чотири години) і час у дорозі.

У XV ст. надзвичайний попит виникає на кишенькові сонячні годинники (*гномон*), незважаючи на те, що їх використання було обмежено погодними умовами. Вони склалися з палички яка, відкидала тїнь, розділену лініями площину, на яку вона падала, схил і компас для їх орієнтації. Набули поширення й водяні годинники (*клепсидри*). Водночас, у цьому сторіччі в будинках міської патриціанської та інтелектуальної еліти, багатого купецтва з'являються «переносні», механічні годинники, які ще не були призначені на носіння на поясі або на шії.

Середньовіччя виходило з принципу, що час суть творіння Бога й Богу належить. На підставі цього церква виступала проти стягування відсотків: кредитор, стверджували церковні письменники, вимагаючи відсотки, продавав те, що не було його власністю – час. Оскільки християни не могли займатися лихварством, то вона була віддана іудеям.

Але в XIV ст. купці та ремісники усвідомили час як належну їм цінність. Кредитні операції широко поширилися і «продаж часу» став буденним явищем. Міняльні контори й «банки», що виростили на їх основі, які займалися операціями за вкладками та позиками, переказом грошей за векселями та просто лихварством, в XIV–XV ст. стають найважливішим елементом господарського життя великих торгових, ярмаркових і промислових міських центрів.

Про осмислення часу як цінності, про присвоєння його активною підприємницькою частиною міського населення свідчать і цехові норми щодо організації робочого дня. Так, у статуті цеху теслярів німецького міста

Франкфурта-на-Майні (1424, 1438 рр.) читаємо: *«Теслі повинні вранці починати роботу вчасно і йти ввечері також вчасно: не раніше, ніж почнуть дзвонити у св. Миколи; вдень же, коли вартовий дзвін проб'є 11, вони припиняють роботу і йдуть обідати, з тим, щоби до 12 години бути назад»* [12, с. 44]. У тому чи іншому формулюванні ця вимога дотримання робочого тимчасового ритму було стереотипним для статутів усіх ремісничих і купецьких корпорацій.

Показова тенденція до подовження робочого дня, що виникає вже в XIV ст. Цехові статuti строго обмежували тривалість робочого часу – працювали від зорі до зорі. Робота при свічках категорично заборонялася, за винятком найтемніших зимових місяців. На думку вченої А.Л. Ястребицької, подібні обмеження диктувалися, з одного боку, турботою про якість продукції, з іншого – самозбереження середньовічного ремесла з його вузьким локальним ринком, прагненням запобігти конкуренції, з третього – порушує пов'язані з християнською традицією уявлення про благий час і день, як благословенний Богом час праведної праці [19, с. 240].

У XIV ст. вперше лунають вимоги вийти за межі рамок природного часу, працювати після заходу сонця, використовуючи штучне освітлення. Ці вимоги виходили не тільки від успішних майстрів, а й від підмайстрів, які розраховували таким шляхом збільшити свою плату.

Зміцнення бюргерства, у такий спосіб, змінювало уявлення про час, ламало церковні принципи його оцінки та обчислення. Час церкви здавало свої позиції під натиском часу купців-підприємців у міру перетворення їх у впливову громадську силу.

Як і в розподілі часу дня, так і у вимірі року Середньовіччя користувалося двома взаємопов'язаними й водночас протилежними системами – природним і церковним часом. В основі природної пори року лежала антична традиція дванадцяти місяців, кожен із яких поєднувався з яким-небудь особливим видом діяльності. Символіка дванадцяти місяців – одна з улюблених тем середньовічних художників і скульпторів. В ілюстраціях рукописних книг і в орнаментальних прикрасах храмів збереглися зображення людських праць (цілі цикли), де кожна сцена передає специфіку того чи іншого місяця.

Наприклад, на порталі церкви Св. Зенона у Вероні (XII ст.) – один із кращих зразків таких циклів. Зображення дуже чіткі й назви місяців підписані під кожним із них. Січень – найхолодніший місяць, представлений замотаною людиною, яка гріє руки над вогнем. Лютий – пора пробудження природи, і його символізує селянин, що підрізати лозу. Березень ілюстрований фігурою, яка уособлювала вітри: чоловік у плащі, що дме у два роги – один у лівому, інший у правому куточку рота. Квітень – людина з квітами, алегорія весни. Травень представлений вершником в обладунках: це місяць військових походів. Червень знову повертає нас до селянської праці, його символ – людина, яка забралася на дерево і збирає плоди. Липень – селянин у загостреній шапці, серпом прибирає хліб. Серпень – це бондар: наближається пора збору винограду й селянин готує бочку. Вересень – селянин зриває гроно, несе на плечах кошик із виноградом і одночасно тисне його ногами – готує вино. Жовтень – час відгодівлі свиней: селянин палицею збиває жолуді з дуба, під яким годується пара тварин. Листопад символізує селянин, що заколює кабана. Грудень знову повертає нас до теми холодів – селянин збирає паливо [19, с. 242].

Природному календарю протистояв церковний, що складався з двох незалежних рядів: пересувних і неперехідних свят. Неперехідні свята були точно фіксовані в природному (сонячному) календарі: наприклад, святкування Різдва Христового (25 грудня) і пристосований до моменту сонцевороту, до початку зростання дня. Інші неперехідні свята відзначали ті чи інші події земного життя Христа і близьких йому осіб (Богородиці, Іоанна Хрестителя, апостолів), а також пам'ять святих християнської церкви.

На противагу до неперехідних свят стояв інший ряд, в основі якого лежало свято Пасхи, що відзначався як день воскресіння розп'ятого Христа. Спочатку він відзначався за старовірським місячним календарем, і ця традиція утрималася й після того, як християнство зрелося свого єврейського минулого. Зараз Великдень припадає на різні дні сонячного року й тому є пересувним. Оскільки певні події церковного календаря (Великий піст, П'ятидесятниця та ін.) обчислюються в співвідношенні з Великоднем, то створюється особлива низка перехідних свят, що відзначаються в різні дні.

Система церковного календаря, на відміну від природного часу обчислення, створювала жорстку систему членування року, закріплену особливими формами богослужіння, обрядами та церемоніями, властивими кожному святковому дню. Рік починався в різних країнах не в один і той же час: з Різдва, зі страсного тижня, з Благовіщення. Визначні дати християнського календаря ставали для всього населення важливими віхами: до них присвячували певні ритуали, що супроводжувалися пишними церемоніями. Вони регламентували життя широких мас, будь-то дні посту, або вихідні дні, вільні від роботи. Виплата селянських податей були також пристосовані до якихось свят – день св. Михайла (29 вересня), день св. Мартіна (11 листопада). Особливо урочисто відзначали великі свята: Різдво Христове, Великдень, Вознесіння, Трійцю, День Всіх Святих.

Отже, церква панувала не тільки над часом дня, відраховуючи його дзвоном, а й над порою року, нею організованим і систематизованим.

Як природний, так і церковний лік часу відрізнявся однією особливістю – **циклічністю**. Повторення феноменів було нормальним і обов'язковим; і як весна обов'язково змінювала зиму, так із жорсткою обов'язковістю щорічно повторювали себе найважливіші події священної історії – християнського міфу, закріпленого літургією: народження Христа, його хрещення, його вступ до Єрусалима, воскресіння ним Лазаря, його розп'яття і воскресіння, його явище учням. Середньовічний час постійно повторювався. Він був тим самим, що й минулого року. І ця концепція постійно повторювала себе. Вічність лежала на початку й наприкінці буття, час уявлявся проміжком (в етичному сенсі нікчемним, малозначущим між створенням земного світу та його кінцем – Страшним судом і розплатою людям за їх справами та заслугами). Циклічність часу відбилася в популярному сюжеті Середньовіччя про колесо Фортуни. Ця «правителька долі» разом зі своїм колесом зображувалася на багатьох малюнках. Ті, хто був сьогодні принижений, завтра піднімуться на вершину, а сильні світу цього будуть незабаром скинуті.

Отже, час сприймався як психологічна категорія, яка була в душі, у пам'яті людини. Звідси середньовічна людина дивилася на земне буття як на минуще і спрямовувалася думкою до нетлінної вічності, жила в запереченні часу (земного) і в постійному приготуванні до свого загробного життя. Усе мирське минуще, воно – суєта суєт і гідне презирства.

Концепція циклічного часу наштовхувалася на розбіжності в християнському вченні, яке також передбачало *лінійність часу*, який був спрямований уперед, бо християнство мислило історію як шлях людини від гріхопадіння Адама через втілення Христа, сина Божого, до Страшного суду. Це історія роду людського, життя й діяння святих, боротьба з язичницькими племенами та їх звернення, боротьба між імператором і папою, військові походи у Святу землю та ін. Християнська хронологія розділяла лінійність часу на полярні відрізки: *до й після народження Ісуса Христа*. Мирська історія уявлялася як передача влади (в основному зі Сходу на Захід: «світло йде зі Сходу»), а також як поступова деградація людства (шість вікових груп людини аналогічні віковим групам людської історії: від створення Адама до потопу, від потопу до Авраама, від Авраама до Давида, від Давида до вавилонського полону, від вавилонського полону до народження Христа і, нарешті, від Христа до кінця світу).

Циклічний та лінійний – таким був церковний час Середньовіччя, накладений поверх природного часу, що збігався і водночас не сходився з ним, – єдина організована форма обчислення часу аж до XIV ст., коли разом із механічними годинниками впроваджується нова система осмислення часу, породжена бюргерством. Їй притаманні, правда поки ще в тенденції, специфічні компоненти сучасного уявлення про час як про певну субстанцію, незалежну від природних явищ, усвідомлення його значущості, безперервності та незворотності.

Висновки. Отже, люди середньовіччя двоїсті. Вони дивляться або вгору, на Бога, або вниз, на природу. Це – діти-старики, догматичні та авторитарні. Вони – діти за способом мислення, жорстокі і простодушні, довірливі та підступні, миттєво переходять від веселощів до розпачу. Середньовічна людина – глибокий язичник, але вважає самого себе найвірнішим сином християнської церкви й за славу її імені не щадить свого життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Москва: Наука, 1991. 240 с.
2. Блок М. Феодальное общество. Москва: изд-во им. Сабашниковых, 2003. 504 с.
3. Брюнель-Лобришон Ж., К. Дюамель-Амадо Повседневная жизнь во времена трубадуров XII–XIII веков. Москва: Молодая гвардия, 2003. 416 с.
4. Георгиева Т.С. Культура повседневности: учебное пособие для вузов в 3 кн. Кн.2. Частная жизнь и нравы от Средневековья до наших дней. Москва: Высшая школа, 2006. 352 с.
5. Гофф ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 560 с.
6. Гофф ле Ж. Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. 328 с.
7. Гуревич А.Я. Время как проблема истории культуры // Вопросы Философии. 1969. № 3. С. 74–97.
8. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. Москва: Искусство, 1981. 359 с.
9. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: изд-во «Искусство», 1984. 350 с.
10. Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа от античности до XX века. Москва: Весь мир, 2002. 360 с.
11. Кузнецов Б.Г. Галилео Галилей. Москва: Наука, 1964. 328 с.
12. Немецкий город XIV–XV вв. Документы и материалы по всеобщей истории / Подбор материалов, перевод В.В. Стоклицкая-Терешкович. Москва: Соцэгиз, 1936. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/Deutsch_Stadt/index.phtml?id=5754

13. Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. Москва: Молодая гвардия, 2001. 242 с.
14. Петрушенко Л.А. Повседневная жизнь средневековой Европы. Москва: Молодая гвардия, 2012. 367 с.
15. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году. Москва: Молодая гвардия, 2000. 386 с.
16. Роулинг М. Европа в средние века. Быт, религия, культура. Москва: Центрполиграф, 2005. 221 с.
17. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. Москва: Молодая гвардия, 2006. 356 с.
18. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI–XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм. Москва: Искусство, 1978. 169 с.
19. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. Москва: Интерпракс, 1995. 416 с.

МЕНТАЛЬНІ Й ПОВЕДІНКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КУПЦЯ

Олександр Брюховецький

(студент групи ІІІІМ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Сучасним трендом української історичної науки є звернення дослідників до історії повсякденності. Кожна історична епоха формує свої канони, свою символіку правил людської поведінки. Проблема соціальної структури західноєвропейських міст у XIII–XIV ст., організація праці та повсякденного життя городян є комплексною й була предметом історичного дослідження представників різних історичних шкіл, а відтак, і підходів. Наприклад, марксистська історіографія розглядала соціальну структуру середньовічних міст та розвиток там виробничої діяльності (ремесел, торгівлі) з матеріалістичної точки зору, звертаючи увагу, насамперед, на класовій стороні структури міста. Представники школи «Анналів» предметом вивчення вважали повсякденне життя городян, їхню ментальність, поведінку.

Стан наукової розробки теми. Звернення до повсякденних традицій країн і народів епохи Середньовіччя, вивчення культурних аспектів їх розвитку на основі різних методологічних підходів в останні роки набуває повсюдного характеру. Вчені зазначають постійне розширення поля історії повсякденності через включення в нього всіх епох, цивілізаційних ареалів і більшого числа різних соціальних верств.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилися спеціальні роботи, присвячені історії середньовічного європейського міста та окремим його аспектам. Так, дослідженню теоретичних аспектів середньовічного міста в Західній Європі займався А.К. Джівілегов [8]. Особливий інтерес представляє монографія «Основні проблеми історії середньовічного міста в X–XV ст.» В.В. Стоклицької-Терешкович, яка одна з перших у радянській історичній науці займалася питанням вивчення історії феодальних міст [21]. У коло наукових інтересів радянського історика Я.А. Левицького входили проблеми генезису та початкових етапів соціально-економічного розвитку англійських середньовічних міст, зокрема, питання про історію ранніх англійських цехів, організації міського виробництва й торгівлі [10].

Зазначені вище радянські історики у своїх доробках призвели до формування середньовічної урбаністики як спеціальної області знання, відбувся системний науковий пошук на терені міської історії.

Значний вклад у розвиток середньовічної урбаністики внесла А.А. Сванідзе, яка розробила «тріаду сюжетів» із соціально-економічної історії західноєвропейського середньовіччя: міське ремесло – торгівля – сільські промисли. Свої дослідження вона проводила на основі вивчення ремісництва Швеції [17]. Вивчала вона також ментальні, поведінкові принципи ремісників, торговців [19], діяльність торгових компаній, ринків [20]. У працях А.Я. Гуревича розглядається низка проблем, породжених Середньовіччям: дослідження права, звичаїв, відмінності в психології людей різних станів, ставлення до праці та ін. [5].

Велику увагу корпоративності як сутнісної характеристики середньовічного суспільства приділяється в сучасній російській історіографії. Так, вчений

К.А. Єлохін вивчає повсякденне життя, працю жінок-ремісників і торговців Португалії в пізнє середньовіччя [9]. Дослідниця Т.В. Мосолкіна вивчає повсякденне життя англійського середньовічного міста [11], Д.Е. Харитонович досліджує торгівлю в середні віки й пов'язані з ними міфи [22], С.Д. Червонов розглядає купецтво Лондона [23].

Цікава праця Л.А. Петрушенка «Повсякденне життя Середньовічної Європи» [14], у якій представлений різноманітний світ повсякдення Середньовіччя. Нами використана інформація про життя, звичаї, обряди, ментальність купців та ремісників у містах Західної Європи. Заслуговує на увагу низка праць російської дослідниці А.Л. Ястребіцької, у якій автор зобразила життя людей у країнах Західної Європи в XI–XIII ст. [24–25]. Так, була яскраво представлена повсякденність городян, діяльність цехів, гільдій, ліньяжів, громад, чернечих, лицарських орденів та ін.

Найбільш загальним проблемам історії міст, як суспільного явища, присвячена колективна монографія «Місто в середньовічній цивілізації Західної Європи» в чотирьох томах під редакцією А.А. Сванідзе [4].

Важливим для розуміння повсякденності середньовічних людей є доробки Жака Ле Гоффа. У своїй праці «Цивілізація середньовічного Заходу» автором був створений цілісний образ людей Середньовічного світу, простежуються зміни ставлення людей до часу, релігії, праці, права та інших об'єктів, що спричиняють вплив на ментальність [3].

Серед сучасних зарубіжних вчених, які займаються проблемами повсякденної культури епохи Середньовіччя, слід назвати М. Пастуро [12] (досліджував повсякденне життя містян Франції та Англії), англійських представників наукових кіл Е. Пауэр [13] (на прикладі життя окремих сімей купців, ремісників представив повсякденність в епоху Середньовіччя), М. Роулінг [16] (розкриває середньовічні сімейні цінності та ідеали, дає картину про те, як вели домашнє господарство жінки сеньйорів, про побут і повсякденне життя різних станів, обряди, ритуали, свята),

Метою статті є спроби поєднати характеристику організаційної структури, виробничої діяльності торговців середньовічного міста в XIII–XIV ст. з проблемою світогляду, світосприйняття, повсякденного життя купців.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж проаналізувати ментальні особливості купецького стану, охарактеризуємо середньовічне суспільство з погляду ставлення людей один до одного, до інституцій, визначимо світогляд та світобачення людей.

У повсякденному житті середньовічної людини досить сильні були традиційні звичаї, які передавалися з покоління в покоління й були зафіксовані в писемних пам'ятках, але ще більше в усній формі. Крім того, світогляд тодішніх людей був пронизаний релігійним баченням світу. Наприклад, для вирішення суперечок між домовласниками, станами, окремими особами чи сеньйоральними володіннями зверталися до отців церкви, Святого письма, давніх свідчень. Важлива роль у вирішенні питань громади належала старожилам, народній мудрості, втіленої у фольклорі, звичаях. Навіть для правлячої еліти статус того чи іншого роду, крім слави і знатності, визначався давністю походження.

Середньовічна людина була нездатна бачити світ і суспільство розвиваючим. У цю епоху панували *патріархальність і традиції, загальна нормативність поведінки й мислення*. Цьому суспільству абсолютно не властиві були

нестандартна поведінка, тяга до нововведень, реформ. У ментальній установці переважав стереотип незмінності та сталості. Тому оновлення розумілося як реставрація, а прогрес – як повернення до минулого й пов'язувався виключно з духовним життям. Тяга до минулого була настільки сильна, що молодь намагалася швидко постаріти.

Одна з основних характеристик середньовічного суспільства – *колективізм*. Воно не визнавало індивідуальності. Люди обов'язково належали до якої-небудь групи, їх об'єднували суспільні відносини: сімейні, васальні, общинні, цехові та ін. У цей час суспільство було корпоративне зверху донизу і складалося з багатьох тісних «мікросвітів»: лицарські об'єднання й ордена; монастирські братії й католицький клір; міські комуни, гільдії купців і ремісничі цехи; університети зі своїми «націями» й «земляцтвами»; релігійні братства; сільські громади; кровноспоріднені союзи; патріархальні та індивідуальні сімейні групи та ін. Колектив направляв індивіда, надаючи йому необхідний образ дій та думок. Гуревич А.Я. писав: *«Правильно зрозуміти лад середньовічної Європи можна тільки при врахуванні як «вертикальних» зв'язків панування й підпорядкування, так і «горизонтальних» корпоративних зв'язків. Своєму покровителю васал підпорядкований індивідуально, але свій статус він отримує від групи, від соціально-правового розряду, корпорації, і з цим статусом змушений рахуватися його господар»* [6, с. 58].

Отже, феодальне суспільство будувалося на цілком регламентованій поведінці своїх членів. Заздалегідь відомо, як індивід повинен діяти в тій чи іншій ситуації. Будь-який вчинок має відповідати суворим приписам, регламенту, за якими жила певна соціальна група (регламент ґрунтувався на принципах загальної згоди й самоврядування, мав свої моральні установки, соціально-політичні ідеали та стандарти поведінки, аж до дрібниць); почуттю честі, що мала не так особистий, як родовий, сімейний характер. Наприклад, цехові й міські уложення закріплювали та регулювали не тільки виробничий процес та інші сторони господарського життя та поведінки бюргерів, а й, зокрема, про опіку жебраків, про порядок хрещення дітей, про рекомендований для підмайстрів одяг, перелік лайок із зазначенням штрафу за кожне з них, як проводити весільний об'їзд із зазначенням чисельності запрошених гостей, який одяг мала одягати наречена та ін. [14, с. 116].

Однодумність і узгодженість зводились, у такий спосіб, у ранг ідеалу, а різноманіття ототожнювалося зі злом. І тому пригнобленим ставав чужинець, одинак – підозрілим і гнаним. Не випадково в цей час вигнання використовувалося в якості покарання. Відірваний від звичного середовища, вигнанець перетворювався на ізгоя.

Завдяки порівняно демократичним «горизонтальним» зв'язкам групи давали індивіду захист і допомогу, що ґрунтувався на взаємному обміні послугами та підтримки. Група гарантувала йому певний спосіб життя, а часом і забезпечувала його матеріально. Однак у всіх випадках вона нав'язувала йому конформістку поведінку, хід думок і поглядів. Тому корпоративність стільки ж допомагала розвитку людської індивідуальності, скільки перешкоджала в цьому, сковуючи ініціативу й караючи за неї. Член колективу існував не для себе, а для групи, для корпорації. Її інтереси та ідеологія були понад усе, і тільки з ними він був зобов'язаний рахуватися. Наприклад, ремісника, котрий виготовляв виріб кращої якості, ніж було прийнято в цеху, або працював раціональніше і швидше в порівнянні зі своїми колегами, карали, як недбайливого [18, с. 101].

Найстрашніші пороки того часу – це була *зрада, гординя* та *зздрість*. Зрадник – це васал, який порушив клятву, він ототожнювався з Іудою, що покинув свого вчителя. Клятва, принесена бюргерами, встановлювала між ними відносини вірності, а клятвopорушника, котрий заподіяв шкоду громаді, виганяли з неї. Істинно феодальним гріхом вважалася також гординя. Піклуючись про славу і престиж, лицарі невтомно змагалися на полі бою й турнірах, здійснювали кровну помсту. Гординя сприймалась як роздутий індивідуалізм, прагнення піднятися над оточенням. Кожен мав своє місце і справу, належав до свого стану й повинен був задовольнятися тим, що мав. Тому заздрити становищу, стану, багатству іншого – найбільший гріх. Цей порок був притаманний, насамперед, селянам і бідноті. Бунтуючи й піднімаючи повстання, вони прагнули стати врівень із феодалами. Протилежні гордині властивості – це приниженість і смиренність – були шановані епохою.

Середньовічна культура – це публічне дійство, це жест. На ньому був заснований ритуал, він значущий не менш, ніж письмовий документ наступних епох. Клятви й договори, омаж, посвята, інвеститура супроводжувалися символічними жестами. Жест позначав позицію лицаря, будь-то кинута в знак виклику рукавичка, підняте або опущене забрало шолома. Він – центр релігійних ритуалів: хресне знамення, благословення з покладанням рук, схрещення рук під час молитви та ін.

У свідомості середньовічної людини, на противагу античної, коли праця вважалася ганебним заняттям, достойною лише раба (нормальний спосіб життя античної людини – це дозвілля, участь у громадському, політичному, культурному житті, релігійних дійствах, спортивних змаганнях, театральних видовищах), *моральна оцінка трудової (виробничої) діяльності двоїста*. З одного боку, праця вважалася необхідним заняттям людини і її нормальним станом, а з іншого – вона, навпаки, виступала як покарання за гріхопадіння Адама і Єви. Першим працівником був сам Бог і творча, свідомо праця зрівняла Творця з людиною. Трудова діяльність людини органічно була пов'язана з природою як предметом його праці – насамперед із належною йому землею. Цей зв'язок духовно-релігійний та переважно ідеальний, а не матеріальний. Так, сеньйора пов'язувало з землею і з залежними людьми, що її обробляли, складний комплекс відносин експлуатації, політичної влади, підданства, традицій, звичок, емоцій, заступництва й поваги.

Феодальна аристократія, а почасти й ширші верстви населення потребували різного роду товарів (вбрання, тканини, прикраси, приправи, їжу, зброю, посуд, речі побуту та ін.), які не могли бути зроблені на місці, і тому їх доводилося привозити з інших місць, і часом здалеку. Товари доставлялися як по воді, так і по суші торговими людьми.

Торгівля поруч із ремеслом становила економічну основу середньовічних міст. Виникнення міст більшість учених пов'язує з відділенням сільського господарства від ремесла. У подальшому відбувається відділення обміну від виробництва. На ранніх стадіях ремісники самі продавали свій товар, проте з плином часу обмін товарами поширювався все далі й далі від місця виробництва ремісника, йому було вже не зручно займатися обміном, оскільки краще було витратити час на виробництво товарів. У такий спосіб виникає природна потреба в особливому прошарку професійного купецтва.

Купець раннього середньовічного періоду (V–XI ст.) – це переважно воїн. Як приклад, можна назвати вікінгів (норманів, варягів) Північної Європи, які

виступали одночасно як воїни, загарбники, грабіжники, сміливі мореплавці, від нападів котрих страждали жителі Франції, Англії, Русі й Середземномор'я, а також як торговці. Так, згідно з ісландськими сагами торгова поїздка скандинава (везли продукти полювання та ремесла й обмінювали їх на потрібні йому речі) нерідко завершувалася його нападом на місцевих жителів, і те, чого він не міг виміняти, він забирав у них силою. Отже, торгівля і грабіж у той час йшли рука об руку. До речі, теж саме (військові походи поряд із торговельною діяльністю) можна сказати і про русичів, які після збору полуддя в підвладних східнослов'янських племен (брали в них хутро, віск, мед, рабів), відправлялися переважно у Візантію торгувати.

Навіть ті купці ранньосередньовічного періоду, які не займалися розбоєм, не були позбавлені войовничості, оскільки змушені були піклуватися про свою безпеку. Так, відправляючись зі своїми караванами в різні країни, купці зустрічалися з різноманітними небезпеками: піратські, розбійницькі набіги, свавілля місцевих сеньйорів, які обкладали товари непомерними митами чи просто грабували купців, віднімаючи в них крам і виторг. Купці також страждали від лихоліття бездоріжжя та недосконалості морського транспорту. Як результат, прибуток (особливо рідкісними товарами, зокрема, приправами) міг бути досить великим, але не меншим був і пов'язаний із ним ризик.

У «Бесідах» церковного письменника й англійського абата Ельфріка (початок XI ст.), у якій охарактеризовані різні професії, поряд із ченцем, землеробом, ткачем, солеваром, рибалкою, мисливцем, ковалем названий і купець. У його уста вкладено такі слова: *«Я корисний королю, знаті, багатим і всьому народу. Я входжу на корабель зі своїми товарами і пливу в заморські краї, продаю товар і здобуваю цінні речі, яких тут немає. Я привожу їх із великим ризиком, часом терплю аварію корабля, втрачаючи все своє майно й ледь рятую власне життя»*. Співрозмовник запитує купця: *«Ти продаєш ці речі за ту ціну, за яку купив їх?»* - *«Ні. Що ж тоді дала би мені моя праця? Я продаю дорожче, ніж сам купив, з тим, щоб отримати певний прибуток і прогудувати дружину з дітьми»*. (цитуються за А.Я. Гуревичем) [7, с. 48].

У Середні віка панувало уявлення про **моральну неповноцінність купецького** заняття, яке було й в античні часи. З утвердженням християнської ідеології негативне ставлення до купців ще більше посилювалося (Христос вигнав торговців із храму). Міські ремісничі заняття й особливо торгівля вважалися сумнівними й підозрілими з погляду панівної в той час етики.

Як зазначав дослідник Я.А. Левицький, в Англії в XI–XII ст. були своєрідні правила укладання торговельних угод, зокрема, при покупці худоби. *«Якщо, – зазначає стаття 16 «Правди Хлотаря й Едріка», – будь-який купець купує худобу в Лондоні, він повинен тоді мати в якості свідків двох або трьох бездоганних керлів або королівського міського старосту»* [10, с. 20]. У такий спосіб юридично легітимним вважалася торгова угода, скріплена свідками. Якщо покупець не мав таких свідків, то відповідно й не мав прав на куплене майно й у разі заяви позову на куплений товар, він позбавлявся його в судовому порядку. Усе це свідчить про те, що торговельні угоди були аж ніяк не повсякденною справою, а чимось новим і незвичним; у моральному сенсі вони часто могли представлятися підозрілими. Покупець повинен був добре знати продавця й не випускати його з виду, щоб у будь-який час, якщо знадобиться, привести його в суд для доказу законного походження покупки.

Багата людина викликала заздрість і недоброзичливість, його добропорядність і сумлінність вселяла серйозні сумніви. Християнство забороняло наживатися на торгівлі, позичати гроші під відсотки й обіцяли лихварям пекельні муки на тому світі. До речі, грошовий кредит давався, як правило, під 10% річних, або 2,5% на три місяці [19, с. 15].

У 1179 р. церква офіційно заборонила лихварство християнам [7, с. 50], що, однак, не заважало монастирям широко займатися позичковими операціями, насамперед, під заставу землі. Оскільки купець купував за одну ціну, а продавав товар за більш високу, то тут крилися можливості обману та несправедливої наживи й богослови охоче згадували слова Іоанна Златоуста: «*Ремесло купця не угодно Богові*» [15, с. 167]. Бо, за словами отців церкви, важко, щоб у відносини купівлі-продажу не затесався гріх. І жадібність – джерело багатств – вважалося одним із найбільш тяжких смертних гріхів. Господь заповідав людині добувати хліб насущний у поті чола, тоді як лихвар наживається не працюючи. Торгуючи очікуванням грошей, тобто часом, він краде час – надбання всіх творінь. І ніщо не могло врятувати душу багатія, який жив на відсотки, крім повної роздачі всього неправедно накопиченого багатства тим, кого він експлуатував. У переліках професій, що розцінювалися як «безчесні» та «нечисті», майже постійно фігурувала торгівля.

Торгівля нерозривно була пов'язана з обманом, ринкові відносини – хитрощі диявола – так вважали церковні авторитети. Той же Фома Аквінський стверджував, що «*торгівля несе в собі щось потворне, ганебне, брудне*» [2, с. 99]. Засновником першого міста вважали братовбивцю Каїна. В одній англійській проповіді XIV ст. священники, лицарі і трудівники, створені Богом, протиставлялися бюргерам і лихварям – породженню демонічних сил [6, с. 128].

На той час торговельною діяльністю займалися переважно іудеї (їм релігія дозволяла брати проценти з позик), а тому християнські отці вважали купецтво як нехристиянською професією. Хоча на практиці лихварями й торговцями були і християни. Так, хроніст першої половини XIII ст. Матвій Паризький писав про ломбардів – так називали в країнах на північ від Альп італійських банкірів і лихварів: «*Ломбарди – великі спритники ... зрадники вони й обманщики ... Вони пожирають не тільки людей і домашніх тварин, а і млини, замки, маєтки, луки, гаї й ліси ... в одній руці в них аркуш паперу, в іншій – перо, і з їх допомогою вони обдирають жителів як липку й набивають їх сріблом свої гаманці ... вони жиріють на потребі інших, і самі вони як вовки, що пожирають людей*» (цитуються за А.Я. Гуревичем) [7, с. 52]. Погроми й побиття італійських лихварів на Заході – настільки ж часте явище протягом останньої третини-чверті XIII ст. і в XIV ст., що і єврейські погроми, з тією лише різницею, що останні обґрунтовувалися, крім ненависті до багатих лихварів, ще й релігійними мотивами.

Етика накопичення виявлялася в певному протиріччі не тільки з релігійною доктриною, а й з установками аристократії. Для останньої доблестю була щедрість. Багатство завойовувалось, щоби його витратити не рахуючи. Воно слугувало засобом досягнення і зміцнення громадської могутності, засобом підтримки і зміцнення соціального авторитету. Воно роздаровувалося демонстративно, публічно, і дарування символізувало великодушність, удачу, доблесть сеньйора. Користолюбство і скнарість вважалися пороками, які ведуть до втрати звання, положення, до виключення з товариства. Так, М. Блок наводить кілька прикладів із середньовічної феодальної практики. Один лицар велів засіяти зоране поле

шматочками срібла; інший використовував для приготування їжі замість дров дорогі воскові свічки; третій сеньйор «із самохвальства», «спалив живцем тридцять своїх коней» [1, с. 87]. Для сеньйора вищий момент насолоди своїм багатством – не наживання, а, навпаки, його колективне марнування. Тим часом купець не міг не бути розважливим і бережливим. Він повинен збирати гроші і з розумом витратити свої кошти, сподіваючись на прибуток.

Ще однією рисою середньовічного суспільства була *гостинність*. Від кожної багатой людини – не тільки феодала, але й купця, бюргера – неписаний закон вимагав влаштувати бенкети і брати участь у них. Так, у лицарському замку за стіл кожен день сідали 40-50 осіб – господарі, васали, гості й навіть випадкові подорожні, яких ловили на дорогах і силою приводили на бенкет. Гостинність була не особистою справою, це був соціальний ритуал, демонстрація себе і своєї переваги над гостями [14, с. 75].

Починаючи з XIII ст. у проповідях жебрацьких ченців спостерігається вже позитивна оцінка торговельної діяльності купців, що було пов'язане, напевне, з підйомом міського населення й розвитку торгівлі. Так, як зазначає А.Я. Гуревич, францисканський проповідник Бертольд Регенсбурзький, поряд із традиційними трьома вищими розрядами середньовічного суспільства (священиків, вояків, землеробів), виділяв ще шість, представники яких повинні були виконувати свою роботу: ті, хто виготовляє одяг і взуття; ремісники, які працюють із залізними знаряддями; купці, які привозять товари з одного королівства в інше, плавають морем; продавці їжі та пиття, котрі забезпечують населення необхідними припасами; селяни та лікарі. Бертольд виправдовує існування торгівлі й купецтва – вони необхідні для суспільства і визначені Богом. Він виступав за чесну торгівлю й багатство та власність є прийнятними, якщо придбані законно й не використовуються для поганих справ [7, с. 55].

XIII – середина XIV ст. – період розквіту купецтва. У цей час купець – це завжди головно продавець особливих, рідкісних, розкішних та екзотичних товарів (прянощі, тканини, шовк), зростаючий попит на які з боку верхівки суспільства спричиняло збільшення чисельності і значення комерсантів. Вони були певним доповненням до місцевої економіки.

У багатьох містах Європи купецька верхівка, яка сконцентрована у своїх руках величезні багатства, утворювала патриціанський прошарок міста, котрий мав вирішальний вплив на його управління: формують міські ради, проводять вигідну їм податкову політику, тримають у своїх руках суд і місцеве законодавство. У Флоренції, наприклад, ця олігархія носила промовисту назву «жирний народ», якому протистояв «худий, дрібний люд» [7, с. 58].

Окремі купці, які займали громадські міські посади, намагалися стати схожими на шляхтичів-дворян через придбання великих земельних наділів, або укладаючи змішані шлюби зі збіднілими лицарями, які хотіли поправити свої справи з допомогою одруження на багатих купецьких дочках. Декому з міських багатіїв вдавалося придбати лицарське звання. Для купців-патриціїв характерно також прагнення жити в розкоші. З тим, щоби підняти свій престиж і справити враження на суспільство, вони будували кам'яні будинки, палаци, оздоблювали їх дорогими меблями, гобеленами, склом, одягалися в розкішне вбрання, влаштували багатолюдні бенкети, опікувалися мистецтвом, брали участь у полюванні, як знать та ін. довелося бути. Особливої економічної та політичної могутності купці досягли в містах Італії. Як зазначає А.Я. Гуревич, у той час про

генуезців говорили: «Генуезець – означає купець». І багатство більше не мало негативного сенсу, бо, як стверджував Якоб із Варацце, архієпископ Генуезький багатими були й біблійні патріархи й сам Христос! [7, с. 61].

Поступово образ купця в XIII–XIV ст. представлявся як людина, яка зробила сама себе, своєю напруженою працею і зростання своїх доходів часто пояснювалося прихильністю до торговця Богом. Отже, головне достоїнство купця в зазначений період – це не походження, а власні здібності та їхнє вміле застосування.

Енергійний купець у зазначений період часто робив далекі подорожі за товарами, а відтак, піддавав ризику свої багатства й саме життя. У літературних творах XIII–XIV ст. купці, як правило, протиставлялися іншим багатим городянам: останні вели осілий спосіб життя, тоді як купці – люд непосидючий, він постійно насторожі й готовий зустрітися з небезпекою.

Утворення торгових компаній із поділом частки ризику в разі втрат між купцем – власником основного капіталу й купцем-мореплавцем було викликано усвідомленням небезпеки цієї діяльності: перший ризикував грошима й товарами, другий – життям і кораблем. Поступово відбувалася зміна типу великого купця: від купця-мандрівника, який зазнавав численних небезпек, він перетворювався в підприємця, який сидів у своїй факторії і вів справи переважно з допомогою агентів та листування.

Ця трансформація мала істотні наслідки для ментальності та культури купців. Звернемо увагу на деякі з них.

Протягом тривалого часу грамотність була привілеєм духовенства. З XIII ст. становище починає змінюватися. Торговельна діяльність вимагала певної освітньої підготовки, оскільки неграмотний купець не міг успішно вести свої справи. У містах з'являлися світські школи, у яких дітей заможних бюргерів навчали читання, письма та рахунку. Змінювалися й методи навчання, більше уваги приділялося прикладним дисциплінам. Потреби купецтва сприяли переходу від римських цифр до арабських, більш зручних для комерційних рахунків, і до введення нуля. У міських школах навчали латини, але листи й документи вже нерідко складалися на народному діалекті [13, с. 267].

Сини купців освоювали іноземні мови, наприклад, італійці вчили англійську та німецьку мови, а німці-ганзейці – ще й російську, яка була необхідною для успішного ведення справ у Новгороді та естонську – для спілкування з контрагентами в Прибалтиці. Для потреб купців склалися словники й розмовники, включно з посібниками для вивчення східних мов [7, с. 65].

Таким чином, кругозір купця розширювався тепер не тільки внаслідок відвідування інших країн і міст, а й завдяки начитаності. Він був здатний зіставляти історію й культуру власного міста й держави до звичаїв і установ різних народів і країн. Виникали практичні посібники з торгової діяльності, у яких перераховувалися товари, міри та ваги, вказувалися грошові курси й митні збори, так само як і способи обману влади, що стягували податки з купців; тут же давалися описи торгових шляхів, зразки рахунків та календарі й навіть поради з виготовлення різного роду виробів.

Отже, ділова людина XIII–XIV ст. поєднувала в собі християнську культуру з комерцією, релігійність із раціональністю, благочестя з аморальністю. І турботи про порятунок душі не служили перешкодою для купців у їхній торгівлі з ворогами християнства – мусульманами. Наприклад, іспанські та італійські купці торгували

зброєю з арабам і туркам. Надзвичайні прибутки давала також торгівля рабами-християнами.

Змінилося ставлення до відліку часу. Приблизно до XIII ст. тільки церковнослужителі вимірювати час, відраховувати його річний, тижневий та добовий хід, керуючись при цьому потребами літургійної служби (наприклад, рік розчленовувався святами, що знаменували події з життя Христа, днями святих; до них приурочували певні ритуали, що супроводжувалися пишними церемоніями). Церква регламентувала життя широких мас, будь-то дні посту, або вихідні дні, вільні від роботи. Доба ділилася на приблизно рівні часові відрізки, приблизно три сучасних години й починалася з утрени (опівночі) і закінчувалася повечір'ям (21 година). Церква як би матеріалізувала час, відбиваючи його дзвоном. Тим самим духовенство задавало добовий ритм, певний розпорядок праці, прив'язуючи його до служб [24, с. 122].

З ростом міст, розвитком ремесел, зародженням буржуазних відносин назривала все більш нагальна потреба в точному хронометражі. Купці, ремісники, організатори перших мануфактур починали усвідомлювати час як належну цінність: усе ширше поширювалися кредитні операції, позика грошей, виникала практика подовження робочого дня, праці при штучному освітленні та ін.

Ділових людей уже не влаштовував церковний календар із рухомими святами, їм необхідна форма для більш точних розрахунків часу. У XIII ст. початок робочого дня вже сповіщався в містах або звуком труби стражників, або передзвоном робочого дзвону (у ремісничих центрах). Починаючи з XIV ст. набули поширення баштові механічні годинники з боєм, що споруджувалися на світських міських будівлях. Час робився дискретним, дробився на рівні проміжки (на 24 години, що відзначався ударом годинника). Перший механічний годинник мав одну стрілку – годинну: вони показували в добовому циклі тільки години (хвилина з'явиться у XV ст.). Оцінка часу підвищується, і якщо раніше його цінували як надбання Бога, то тепер воно усвідомлюється як надбання людської особистості. Розраховуючи свої кошти і способи їх примноження, купці водночас пильно стежили за календарем. З того часу поширився вислів: «Час – це гроші!»

Висновки. Середньовічне місто у XIII–XIV ст. було зосередженням ремесла й торгівлі, яке існувало переважно в корпоративній формі власності (ремісничі цехи та купецькі гільдії). Привілеї та вольності, придбані чи завойовані західноєвропейським містом, створили городянам особливий статус: мешканці міста становили міську громаду, комуна, члени якої іменувалися «бюргерами» й мали особисту свободу, підсудність міському суду, брали участь у міському ополченні, у міському самоврядуванні. У місті були створені особливі форми культури, які сприяли розвитку раціонального знання, поширення ідей гуманізму, культури Відродження, нової ідеології, зосередженої в словах «праця» та «багатство». Населення міста становило своєрідну піраміду: на чолі стояв патриціат, далі йшли ремісники (майстри) і заможні торговці, нижче – міські низи: слуги, підмайстри, носильники, прикажчики, візники, дрібні нотаріуси, канцеляристи та ін., ще нижче – банщики, цирульники, знахарі, комедіанти, кати, очисники міських клоак, мешканці лепрозоріїв і повії й на самому дні – жебраки, бродяги, безпритульні, які жили з милостині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блок М. Феодальное общество. Москва: изд. им. Сабашниковых, 2003. 504 с.

2. Брюнель-Лобришон Ж., К. Дюамель-Амадо Повседневная жизнь во времена трубадуров XII–XIII веков. Москва: Молодая гвардия, 2003. 416 с.
3. Гофф ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 560 с.
4. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Феномен средневекового урбанизма. Москва: Наука, 1999. Т. 1. 390 с.; Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Жизнь города и деятельность горожан. Москва: Наука, 1999. Т. 2. 390 с.; Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. Москва: Наука, 2000. Т. 3. 378 с.; Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Extra muros: город, общество, государство. Москва: Наука, 2000. Т. 4. 354 с.
5. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1984. 350 с.
6. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва: Искусство, 1990. 395 с.
7. Гуревич А.Я. Средневековый купец. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Жизнь города и деятельность горожан. Москва: Наука, 1999. Т. 2. С. 46–79.
8. Дживилегов А.К. Средневековые города в Западной Европе. СПб.: Акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. 248 с.
9. Елохин К.А. Ремесленники, торговли и прочие в позднесредневековой Португалии. Преподаватель XXI век. 2013. № 4. С. 301–308.
10. Левицкий Я.А. Города и городское ремесло в Англии в X–XII вв. Москва: изд-во АН СССР, 1960. 304 с.
11. Мосолкина Т.В. Повседневная жизнь английского средневекового города. Бристоль. Горожанин и время. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. Москва: Наука, 2000. Т. 3. С. 288–293.
12. Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. Москва: Молодая гвардия, 2001. 242 с.
13. Пауэр Э. Люди Средневековья / пер. с англ. Е.В. Ламановой. Москва: ЗАО изд-во Центрполиграф, 2010. 223 с.
14. Петрушенко Л.А. Повседневная жизнь средневековой Европы. Москва: Молодая гвардия, 2012. 367 с.
15. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. Т.4. Кн.1. 512 с.
16. Роулинг М. Европа в средние века. Быт, религия, культура. Москва: Центрполиграф, 2005. 221 с.
17. Сванидзе А.А. Наемный труд и наемные работники средневековья: феодальные реформы. (Городское ремесло, Швеция. XIV–XV вв.). Экономическая история: Проблемы. Исследования. Дискуссии: Сб. ст. / отв. ред. Ю.Н. Розалиев. Москва: Наука, 1993. 219 с.
18. Сванидзе А.А. Поведенческие принципы в средневековой ремесленной среде и отношение к труду. Организация труда и трудовая этика: Древность. Средние века. Современность / отв. ред. В.Л. Мальков, Л.Т. Мильская. Москва: Российская академия наук, Ин-т всеобщей истории, 1993. С. 98–106.
19. Сванидзе А.А. Торговля и купечество: контуры «общественного обмена веществ» западноевропейского средневековья. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Жизнь города и деятельность горожан. Москва: Наука, 1999. Т. 2. С. 8–25.

20. Сванидзе А.А. Торговые компании. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Жизнь города и деятельность горожан. Москва: Наука, 1999. Т. 2. С. 36–45.

21. Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X–XV веков. Москва: изд. соц-экон лит-ры, 1960. 351 с.

22. Харитонович Д.Э. Горожанин и время. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. Москва: Наука, 2000. Т. 3. С. 272–276.

23. Чернова Л.Н. О самосознании купеческой элиты Лондона XIV–XV веков. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. Москва: Наука, 2000. Т. 3. С. 312–318.

24. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI–XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм. Москва: Искусство, 1978. 169 с.

25. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. Москва: Интерпракс, 1995. 416 с.

СПРИЙНЯТТЯ АНГЛІЙЦЯМИ МОСКОВИТІВ ТА ЇХНЬОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Владислав Кузьменко

(студент групи ІІІББ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Тема взаємодії культур у вітчизняній історичній науці на сучасному етапі розвитку стає все більш затребуваною. У зв'язку з розвитком глобалізації актуалізується проблема збереження ідентичності культур, етнічних, національних і конфесійних груп. Сучасне суспільство прагне до усвідомлення того, що стереотипи щодо чужих культур виникають через відсутність достатніх знань про інші народи, етнічних і національних культурах і традиціях. Завдяки роботам істориків, культурологів з'явилися реальні можливості зрозуміти механізми, функції, причини формування стереотипних образів, а, отже, скласти найбільш повні та об'єктивні уявлення один про одного.

Стан наукової розробки теми. Поштовхом для вивчення творів іноземців про Московську державу послужили праці М.М. Карамзіна, С.М. Соловйова, В.О. Ключевського та інших, які у своїх розвідках широко використовували твори іноземців (у тому числі і свідoctва англійців).

Так, класичною роботою з вивчення іноземних записок про Московію є твір В.О. Ключевського «Сказания иностранцев о Московском государстве» [6]. Тут були закладені основні теоретичні положення, що стосувалися методики вивчення й використання записок іноземців про Росію XVI–XVII ст. Історик справедливо вважав, що замітки іноземців не могли дати пояснення багатьом явищам російської дійсності й оцінити їх об'єктивно.

Російський юрист-міжнародник Ф.Ф. Мартен послідовно викладав історію англо-московських відносин із середини XVI до кінця XVII ст. і прийшов до висновку, що у вибудовуванні взаємних відносин Англією рухали комерційні інтереси [10].

Одним із перших радянських істориків, хто звернувся до опису іноземців про росіян, став М.А. Алпатов [1]. Він розглядав твори іноземців як невід'ємне джерело з історії Московії, залишив відомості про життя та діяльність іноземців у країні. Автор підкреслював двоїтий характер записок іноземців. З одного боку, це були нотатки сучасників і очевидців подій, з іншого – їх автори переслідували свої особисті цілі і, зважаючи на них, описували побачене. З 1980-х років XX ст. з'являються публікації записок, спогадів, мемуарів іноземних мандрівників і дипломатів з XIV до XX ст. Ці збірники забезпечені ретельними передмовами, коментарями та примітками [11, 13, 14].

На сучасному етапі вчені ретельніше стали підходити до дослідження взаємовідносин Московії та Англії у XVI–XVII ст. Так, російський історик А.Б. Соколов детально висвітлив двосторонні зв'язки, спираючись на праці попередників, джерела російсько-англійського походження, офіційні документи розглянутого періоду [16]. Т.Л. Лабутіна проводить ретельний аналіз англійських творів, які були в XVI–XVII ст. джерелами інформації про Московську державу, й описує комплекс уявлень про Московію, що існували в Англії протягом цього часу [8].

Джерельною базою статті стали праці англійських мандрівників, які відвідували Московію в XVI–XVII ст. Нами використані роботи член англійської торгової компанії Річарда Ченслера [19], агента «Московської компанії» Джерома Горсея, котрий тривалий час мешкав у країні й тому повинен був володіти більш точною інформацією про країну та її народ [3]. Серед англійських дипломатів нам залишили свої спогади Антоній Дженкінсон [4], Джордж Турбервілл [17], Джільс Флетчер [18], Томас Сміт [15], англійського лікаря С. Коллінса [7], які залишали свої враження від побаченого в подорожніх нотатках, де фіксували форми життя, звичаї та звички московитів. Про стан Московії залишив повідомлення й Патрік Гордон, який перебував на государевій службі при Олексієві Михайловичу з 1661 р. [2]. У нашій роботі залучені звіт московського посла в Англії в 1582–1583 рр. Ф.А. Писемського [12].

Метою статті є виявлення особливостей англійських і московських уявлень один про одного у XVI–XVII століттях.

Виклад основного матеріалу. Англійців, які прибули в Московію, цікавили не тільки країна та її порядки, а і її мешканці. Зовнішність московитів – перше, що впадало в очі багатьом іноземцям. Поет Д. Турбервілл відгукувався про московський люд вельми критично: *«Російські послы повнотілі. Більшість мають животи, що приховують талії. З плоскими головами й обличчями, які нічого не виражають, але коричневими через близькість вогнища і впливу повітря. У них є звичай голити або стригти волосся на голові. Ніхто не носить у цій країні кучерявих локонів»* [17, с. 248].

Огрядність московитів, яка ховалася за довгими сукнями, дивувала іноземців. Також викликала подив зачіска населення Московії, вірніше відсутність перук або довгого розпущеного волосся, які в жінок були зібрані в коси. Дивним для поета здався смаглявий колір шкіри московитів, який помітно відрізнявся від світлошкірих англійців. Природним чином він залежав від географічних і кліматичних умов країни, проте іноземець навіть не спробував узяти цього в розрахунок.

Річард Ченслер при першій же зустрічі з московитами назвав їх «варварами». Через це кліше, яке було привезено з Англії, посланник бажав показати перевагу й винятковість своєї персони і свого народу. Він стверджував, що *«росіяни по природі дуже схильні до обману»* [19, с. 436].

Такі поспішні висновки про жителів Московії були пов'язані з тим, що Ченслер фактично повторив уже існуючий у Європі міф про схильність московитів до шахрайства. Однак ця поширена оцінка в більшій мірі стосувалася московських купців, які не вважали за сором у своїх справах звертатися в тому числі й до обману. У результаті це подання було перенесено на все населення країни. Висловлювання Ченслера свідчать і про те, що московитів він бажав представити в очах англійських читачів *«далекими від цивілізації варварами, хоча й витривалими й невибагливими»* [19, с. 437].

Особливо різко про характерні риси, властиві московському народу, висловилися Д. Турбервілл і Д. Горсей. Обидва англійця відзначали в московитів схильність до грубості, дикості й у деякому роді злостивості. Перший порівнював їх з ірландцями: *«Важко сказати, хто краще з них, і ті, й інші кровожерливі, грубі і сліпі»* [17, с. 250]. Таке негативне ставлення до московитів пояснювалося багато в чому невдалими спробами англійського поета розбагатіти. Горсей вважав, що московський народ за своєю природою *«дикий і злісний»*, а тому виправдано

«суворе управління» й «важка рука» царя Івана Грозного, який постійно стикався зі змовами та зрадою, спрямованими проти нього [3, с. 236].

Про схильність московитів до обману писали й англійці, які відвідали Московію у XVII ст. Англійський лікар Самуель Коллінс засуджував московських людей за те, що вони *«лукаві, не тримають мирних договорів, хитрі, жадібні, як вовки, і, відтоді, як почали вести торгівлю з голландцями, ще більше вдосконалилися в підступності та обману»* [7, с. 5].

Невтішне висловлювання було пов'язане насамперед із політикою, яку став проводити московський уряд щодо англійських купців. У період правління Олексія Михайловича англійські торгові люди остаточно втратили привілеї на території Московії, вони стали рівними в цьому сенсі з іншими іноземними купцями. Ще більше обурення в англійців викликало зміцнення торговельних зв'язків Московії та Голландії, у результаті яких становище англійських купців погіршилось, а також посилилася їх конкуренція з голландцями.

У цьому ж дусі про московитів повідомляв у своєму творі й П. Гордон. Він вважав їх *«жадібними», «віроломними», «брехливими»* [2, с. 276]. Швидше за все, подібна думка склалася через невдалу спробу Гордона розбагатіти в Московії, на що він сподівався, коли йшов на государеву службу. Однак низька плата ввела офіцера в зневіру та розчарування.

Англійці, як і інші іноземці, зазначали скритність і недовірливість московських людей до іноземців. Коллінс С підкреслював: *«Російський народ дуже недовірливий і підозрює всіх іноземців, які розпитують про політику, або релігії. Він абсолютно відданий невігластву, не має ніякої освіченості ні в цивільних, ні в церковних справах. І бачачи в науках чудовисько, боїться їх як вогню»* [7, с. 7].

Втім, подібне пояснення поведінки московитів не зовсім вірно. Пам'ять про Смутний час і війни, які вела Московська держава протягом століть, сприяли зростанню недовіри московського населення до іноземців. Однак була й інша причина, що змушувала московитів уникати обговорення «руських справ». Спілкування з іноземцями було образливим для честі народності. Крім того, у московитів був присутній страх іноземців, яких вони вважали істотами гріховними. Саме московський уряд намагався виключити можливість спілкування руського населення з іноземцями шляхом заборон і загрози покарання. Проте Коллінс визнавав, що *«між ними багато добрих людей»*, до яких він зараховував тих, хто *«розширив поняття своєю розмовою з іноземцями»* [7, с. 7].

З великим інтересом англійці обговорювали теми розбещеності московитів і зловживання міцними напоями на Русі. Практично кожен, хто був у Московії, звертався до даного питання. Флетчер Д представив менш тенденційний образ руської людини, він помітив такі її якості, як здатність до мистецтв і *«природний здоровий розум»*. Дипломат, як і інші англійці, не зміг обійти стороною «головні негативні якості» московитів – лінь, пияцтво, розпусту: *«... Народ (хоча взагалі здатний переносити всякі труднощі) віддається ліні та пияцтву, не піклуючись ні про що більше, крім щоденного прожитку»* [18, с. 136]. Причину ліні та пияцтва англійський дипломат бачив у тому, що в країні *«... немає законів для приборкання блуду, перелюбу та інших пороків»* [18, с. 136].

У XVII ст. ця тема продовжувала цікавити іноземців. Коллінс С зазначав: *«Пияцтво відзначається найсильнішим вираженням радості на святах, і чим урочистіше день, тим більша надмірність. <...> Чоловіки й жінки не вважають за*

безчестя хитатися на вулиці» [7, с. 7]. Особливо зловживали спиртними напоями на Масницю, перед Великим постом: *«П'ють так багато, як ніби їм судилося пити востаннє на своєму віку»* [7, с. 7].

У деякому роді джерело розпусти іноземці бачили в руських лазнях. Про лазні на Русі кінця XVI ст. згадував Д. Флетчер: *«Ви нерідко побачите, як вони (для підкріплення тіла) вибігають із лазень у милі й, димуючи від жару, як поросся на вертелі, кидаються голі в річку або омиваються холодною водою, навіть у найлютіший мороз»* [18, с. 138].

Медик С. Коллінс відзначав, що: *«віра зобов'язує російських чоловіків, жінок і дітей ходити в лазню»* [7, с. 7]. Для англійців, які звикли до сухого обтирання, були дивні лазневі водні процедури руських. Їх вражало, що жінки й чоловіки занурюються в сніг або річку разом. Швидше за все саме цей звичай сприяв виникненню в англійців стереотипу про розпусту московського народу, який вважали для Русі загальнопоширеним гріхом. Англійська посланник Т. Сміт застерігав своїх співвітчизників, які тільки збиралися відвідати Московську державу: *«Заради спокою вашої власної совісті й тілесного вашого здоров'я, гребуйте розпусти, як найбільш протиприродної слабкості, – і це тим більше, що в цьому відношенні росіяни не тільки жахливо безсоромні, але як би втілюють собою саму безсоромність»* [15, с. 126]. Зазначимо, що поняття про наготу також не збігалось в ціннісній системі координат англійців та московитів.

Як зазначає Т.Л. Лабутіна, на особливу увагу англійців удостоїлися руські жінки та їхнє становище в суспільстві. Для послів і членів дипломатичних місій офіційні контакти з жінками із шанованих і заможних родин у Москві були практично неможливі, з огляду на те, що їх зазвичай селили на відгороджених від зовнішнього світу подвір'ях і строго обмежували всякі переміщення по столиці. У торгових людей також були невеликі шанси познайомитися з руськими жінками з багатих сімей, оскільки, за звичаєм, ті не допускалися до чоловічого застілля й не виходили представлятися гостям, більшу частину часу вони проводили замкнені в теремах, надійно укриті від сторонніх поглядів і спокус світу [8, с. 36].

Дженкінсон А вважав, що всі жінки в Московії залежні від своїх чоловіків: *«... Їм суворо заборонено виходити з дому, крім особливих випадків»* [4, с. 75]. Як зазначає О. Дмитрієва, англійця збентежило таке підневільне становище неосвічених і безмовних московитів [5, с. 46].

В англійському суспільстві XVI ст. жінки привілейованих станів були добре освічені, користувалися особистою свободою і високим соціальним статусом. Турбервілл Д. також підкреслював, що руські жінки є самітницями: *«Рідко – тільки в церкві або на весіллі чоловік зможе побачити багато вбрану пані поза її будинку»* [17, с. 260]. Причину того він вбачав у ревності чоловіків: *«Руський уявляє, що пожинає сам плоди її достоїнств, Тому тримає її під замком, впевнений, що вона не з іншим»* [17, с. 260].

Поверхневе знайомство із сімейними традиціями московитів не дозволило британським підданам побачити головного призначення руської жінки, яку вважали господинею в домі, яка користувалася загальною повагою. Хоча і проповідувалася думка про духовне і фізичне розходження чоловіків та жінок, але відомостей, де жінку вважали істотою без моралі, немає. Підневільне становище було характерно тільки для жінок знатних родин. У селянському побуті жінка виконувала багато важких робіт іноді нарівні з чоловіками і вже з огляду на це не могла перебувати під замком.

Зневажливих оцінок Д. Турбервілля удостоїлися жінки нижчих станів. Поет стверджував, що за зовнішньою скромністю й послухом вони відчують тягу до плотських гріхів: *«Хода їх горда, а вираз обличчя мудрий і сумний, але все ж вони сліднують плотським гріхам, звичкою до негідного життя»* [17, с. 261].

Про становище жінок у московському суспільстві продовжували писати автори XVII ст. С. Коллінс зазначав: *«Росіяни поводяться з дружинами жорстоко і тримають їх у строгій покорі; але раніше вони поводитися з ними ще нелюдськи, ніж тепер»* [7, с. 8]. Однак Коллінс визнав той факт, що в Московії в цей час змінилися шлюбні відносини, вони стали менш жорстоким, а становище заміжніх жінок покращилося. Цьому сприяло почасти укладання батьками нареченої з її нареченим шлюбного договору – «умови». Відповідно до договору, чоловік повинен був одягати дружину в *«пристойні сукні»*, годувати *«хорошою і здоровою їжею»*, не допускати рукоприкладства і взагалі *«звертатися ласкаво»*. Подібні умови, на думку англійця, були *«дещо подібні»* з тими, що існували в Англії. У разі їхнього порушення батьки нареченої могли звернутися до суду [7, с. 8].

Руських жінок англійці звинувачували в нерозсудливості, а виною цьому було надмірне вживання ними природної косметики, що для європейської людини вважалося зразком невихованості. Негативне враження виявлялося вирішальним для винесення суворого судження і про моральний вигляд жінок. Пов'язано це було з тим, що для англійців використання косметики вважалося відмітною ознакою жінок легкої поведінки. Варто зазначити, що британці не були незвичні до макіяжу, оскільки співвітчизниці широко використовували косметику – білила, рум'яна, всілякі притирання, запашні помади. Важлива відмінність полягала не тільки в кількості фарби, але й у типі макіяжу, що здавався іноземцям занадто контрастним і яскравим: на набіленому обличчі різко виділялися підведені чорною фарбою широкі брови і яскравий штучний рум'янець. Англійців вражало й те, що в цій *«жіночій таємниці»* брали участь чоловіки, які купували для своїх дружин косметику. Турбервілл Д. вважав, що *«чи не найбільш найбільш необхідний у всій землі чоловік купує їй рум'яна (дозволяючи дружині це, з їх допомогою вона маже й фарбує свою смагляву шкіру), вбирається й підводить своє закопчене обличчя, брови, губи, щоки, підборіддя»* [17, с. 262]. Англійський поет не сумнівався, що пристрасть до косметики провокувало легковажну поведінку жінок.

Дж. Флетчер вважав, що руські жінки використовували таку велику кількість косметики через недоліки шкіри: *«... жар всередині будинків і холоднеча надворі разом із їжею надають хворобливий колір обличчя <...> Жінки, намагаючись приховати поганий колір обличчя, біляться й рум'яняться»*. Він заявив, що *«від фарби у них зморщується шкіра, і вони стають ще безобразніше, коли її змиють»* [18, с. 140].

Зовнішній вигляд руських жінок розчарував і С. Коллінса. Він зазначав, що: *«красою жінок вважають вони (росіяни) повних... вони чорнять свої зуби з тим же наміром, з яким наші жінки носять чорні мушки на обличчі»* [7, с. 8]. Англієць вважав, що в Московії вважають красою *«сущє неподобство»*: *«Худорляві жінки вважаються нездоровими й тому ті, які від природи не схильні до повноти, віддаються всякого роду епікурейству з наміром розтовстіти, лежать цілий день у ліжку, п'ють російську горілку (дуже сприяє повноті), потім сплять, а потім знову п'ють»* [7, с. 8].

Не тільки англійці цікавилися життям московитів. Московські послы також залишили замітки про устрій життя англійців. Писемський Ф. зазначав, що під час

обіду в англійської королеви «... вчили в тій в ідальні грати грець у сурни і в труби, та інші ігри; а дворяни королівни з боярнями і з дівчатами вчили танцювати» [12, с. 149]. Для московського посла було в дивину побачити разом за обідом чоловіків і жінок, у той час як руським жінкам не дозволялося цього робити.

Історичні події XVII ст. сприяли виробленню в різних прошарках московського суспільства недовірливого, а іноді й відкрито ворожого ставлення до іноземців. На території Московії все більше стало з'являтися іноземних фахівців, багато працювало у сфері медицини. У цей час професійними лікарями, як і в XVI ст., залишалися іноземці, які отримали медичну освіту за кордоном. Нерідкі випадки були приїзду в Московію англійських медиків. Однак у народі їхня діяльність сприймалася з підозрою. Вона асоціювалася з чаклунством, отрутою та ін.

Цікавий пам'ятник народної сатири XVII ст.. – «Лечебник на іноземців» – містить блазенські рецепти «ліків» зі *«світлого тележного скрипу, густого ведмежу рику, сала з мух, блошиного скоку, риб'ячого посліду»* та ін. [9, с. 121]. Крім того, включає знущальні рекомендації «лікування» різних недуг іноземців: *«А буде який іноземець захворіє рукою, повертїти здорову руку буравом, виїняти мозок і помазати хвору руку, і буде здоровий без обох рук»* [12, с. 121]. Основним завданням «Лікарського порадника...», на думку московських людей, було вилікувати іноземців, але не від хвороб «тілесних», а від пороків, на які вони були схильні.

Існування таких рецептів пов'язано з тим, що в XVII ст. коло осіб, які мали можливість скористатися послугами іноземних медиків, особливо лікарів, які лікували «внутрішні» хвороби, було надзвичайно вузьке. Однак доктора-іноземці давали письмові «сказки» з описом різних хвороб, необхідних для боротьби з ними ліків і методів лікування. Такі «сказки» ходили по руках, напевно, потрапляючи час від часу й у народне середовище. Найімовірніше рекомендації іноземних медиків були незвичні й незрозумілі для посадських і слобідських людей, тому викликали в них здивування та недовіру. Незвичайність таких рекомендацій могла породити переконаність у їх абсурдності, непридатності, а то і шкоди для руських людей.

Висновки. Взаємні характеристики московитів та англійців, їх звичаїв нерідко носили ворожий тон. Невдачі, які терпіли англійські піддані у своїх діяннях у Московії, призводили до виникнення негативних оцінок і висловлювань. Англійці та московити прагнули показати перевагу й винятковість себе і свого народу. Багато явищ повсякденного та релігійного життя Британії та Московії не піддавалися поясненню іноземців через недостатнє знання мови, історії, релігії, укладу життя і звичаїв країни.

Егоцентризм з обох боків призводив до переконання про «варварство» московитів і «порочність» англійців. Наявні між ними мовні, психологічні та територіальні бар'єри в XVI–XVII ст. перешкоджали їхньому взаєморозумінню. Багато сторін життя московських людей піддавалися критиці англійців із позиції людини нової епохи, у той час як московити продовжували оцінювати іноземців із позицій традиційного середньовічного мислення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. Москва: изд-во «Наука», 1973. 476 с.
2. Гордон П. Дневник, 1659–1667 / пер., стаття, примеч. Д.Г. Федосова; Отв. ред. М.Р. Рыженков. Москва: Наука, 2003. 315 с.

3. Горсей Джером. Записки о России. XVI – начало XVII в. / Под ред. В.Л. Янина. Москва: изд-во МГУ, 1990. 288 с.
4. Дженкинсон А. Путешествие из Лондона в Москву (1557–1558) // Английские путешественники в Московском государстве в XVI в./ пер. с англ. Ю.В. Готье. Москва: Соцэкгиз, 1937. С. 66–80.
5. Дмитриева О.В. Английское зеркало для московской красавицы // Родина. 1996. № 3 С. 45–49.
6. Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Петроград: Первая гос. тип., 1918. 333 с.
7. Коллинс С. Нынешнее состояние России, изложенное в письме к другу, живущему в Лондоне. Сочинение Самуила Коллинса, который девять лет провел при Дворе московском и был врачом царя Алексея Михайловича. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Collins/text1.phtml?id=715>
8. Лабутина Т.Л. Англомания и англофильство политической элиты России в XVI–XVIII вв. // Электронный научно-образовательный журнал. История. Москва, 2016. Вып. 2 (46). С. 25–39.
9. Лечебник на иноземцев // Русская демократическая сатира XVII века. – Москва; Ленинград: изд. Академия Наук СССР, 1954. С. 121–123.
10. Мартене Ф.Ф. Россия и Англия в продолжение XVI и XVII веков. Ч.1. // Русская мысль. Москва, 1891. Кн. 1. С.38–54.
11. Московское государство XV–XVII по сказаниям современников-иностранцев. 2-е изд. / сост. Н.В.Бочкарев. Москва: «Крафт+», 2000. 248 с.
12. Писемский Ф.А. Статейный список // Путешествие русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки / ответ. ред. Д.С. Лихачев. Москва; Ленинград: изд. Академия Наук СССР, 1954. С. 100–155.
13. Путешествия русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки. Москва.: Наука, 1954. 490 с.
14. Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев / подготовка текстов, вступительная статья и комментарии Ю.А. Лимонова. Ленинград: Лениздат, 1986. 543 с.
15. Смит Т. Сэра Томаса Смита путешествие и пребывание в России. Москва, 2011. 156 с.
16. Соколов А.Б. Навстречу друг другу. Россия и Англия в XVI–XVIII вв. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд-во, 1992. 303 с.
17. Турбервилль Дж. Стихотворные послания-памфлеты из России XVI в. // Джером Горсей. Записки о России XVI – начало XVII вв. / под ред. В.Л. Янина. Москва: МГУ, 1990. С. 245–269.
18. Флетчер Дж. О государстве русском // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев / пер. с англ. И. Белозерской, Ю. Готье; пер. с нем. И. Анонимова, И. Полосина. Смоленск: Русич, 2003. С. 14–151.
19. Ченслер Р. Книга о великом и могущественном царе России и князе Московском // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев / пер. с англ. И. Белозерской, Ю. Готье; пер. с нем. И. Анонимова, И. Полосина. Смоленск: Русич, 2003. С. 431–455.

СТАНОВИЩЕ ДВОРЯНСТВА ЗА ПЕТРА І

Євгенія Сироткіна

(студентка групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Історія дворянства останнім часом викликає пильний інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Широкий спектр нової літератури про дворянство, від апологетичної публіцистики до скрупульозних досліджень окремих діячів дворянського побуту або правового положення, об'єднує спільне бажання подолати історичну міфологію.

Стан наукової розробки теми. Історіографії про дворянство починається у XVIII ст., коли формується благородний стан, з чітко визначеними правами і привілеями. Так, В.М. Татищев проводить ідею про переваги аристократії перед дворянами, які отримали статус за службу як у Європі, так і Росії. [16, с. 255]. Перший історичний твір, присвячений власне російському дворянству, з'явився в 1776 році під пером професора Г.Ф. Міллера, який вважав родовід вищим за інші якості російського дворянства [8, с. 187]. М.М. Щербатов представляв дворянство як схильне до лестоців, розкоші, сластолюбства та інших пороків, сприйнятих ним із Заходу після реформ Петра І [19, с. 27].

Думка про несприятливий вплив служби на дворянство в Росії, про його бюрократизацію, і втрату «гідності» прийшло в історіографію з публіцистичних дискусій XVIII–XIX ст., і надалі було використано вже в іншій якості російською імперською історіографією. Так, С.М. Соловйов на прикладі дворянства показує вирішальну роль держави в становленні цього стану. Він зазначає, що реформи Петра І вимагали не просто служби, а «постійної служби», що було обтяжливо для дворянства [14, с. 367]. У 1870 р. А.В. Романовичем-Славатинським було опубліковано ґрунтовне дослідження з історії російського дворянства, яке затвердило уявлення про нього, як стан, створений державою [13]. У пореформений період з'являються спеціальні роботи представників державної школи з історії дворянського стану: І.А. Порай-Кошиця [12], М.В. Яблочкова [20], С.А. Корфа [5] та ін.

Для радянської історіографії історія дворянства була другорядною проблемою. У 90-х роках ХХ ст. концепція «особливого шляху» Росії втрачає свою колишню популярність, і водночас ставиться під сумнів так само і «особливість» російського дворянства. Про це свідчить, наприклад, розвідка С. Бекера [1]. У дослідженнях сучасних істориків помітні різні підходи до історії російського дворянства, про що свідчать праці О.А. Омельченка [10], О.М. Медушевського [7], І.В. Фаїзової [18], у яких підкреслюється вирішальна роль держави в становленні й розвитку дворянського стану.

Метою статті є розкриття політико-правового та соціального становища дворянства на початку XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Початок XVIII ст. в історії Росії характеризувався серйозними змінами в становому поділу суспільства, тепер воно набуває чітко вираженої форми й отримує законодавчу регламентацію. Реформи станового ладу, проведені Петром І, закріпили поділ усього населення Росії на чотири стани: шляхетство (дворянство), духовенство, міщанство й селянство.

До Петра I феодальний стан підрозділявся на ряд соціальних груп, що користувалися неоднаковими правами і привілеями: бояри, дворяни, діти боярські, окольнічі й так далі. Нерівноправне їхнє положення неодноразово призводило до взаємного зіткнення між ними, що послабляло панівний стан. Зайнятий майже увесь час свого царювання війною, Петро так само, як і його попередники, потребував прикріплення станів до певної справи, і при нім прикріплення стану служивого до війни було таким же непорушним принципом, як і у XVII столітті.

Порядок проходження дворянами військової служби був радикально переглянутий. До початку XVIII ст. государеві служиві люди повинні були бути «кіно, людно й зі зброєю» тільки в періоди військових походів, а весь інший час могли проживати в маєтках, що надавалися їм на тимчасовому праві. У перше десятиліття XVIII ст. ще продовжувала діяти стара система, й уряд неодноразово звертався до служивих людей із закликом збирати ополчення [13, с. 122].

Водночас робилися заходи для обліку дворянських кадрів і мобілізації максимального числа придатних до служби. Заходи Петра I щодо дворян під час війни мали випадковий характер і лише приблизно 1717 року, коли цар впритул зайнявся «громадянством», починають ставати загальними й систематичними [11, с. 122].

Від «старого» обов'язку дворян при Петрі I залишилася незмінною його колишня підпорядкованість шляхом особистої служби кожного служивого державі. Але в цій залежності дворян державі змінилася дещо її форма. У перші роки шведської війни дворянська кіннота відбувала ще військову службу на колишніх засадах, але мала значення не головної сили, а тільки допоміжного корпусу. У 1706 р. в армії Б.П. Шереметьєва служили як і раніше стольники, стряпчі, московські дворяни, мешканці та ін. У 1712 р. зважаючи на побоювання війни з турками всім цим чинам було наказано спорядитися на службу під новим ім'ям – царедворці. З 1711–1712 років поступово виходять із застосування в документах і указах вираження: діти боярські, служиві люди й замінюються запозиченими з Польщі вираженням шляхетство, яке, у свою чергу, узятє поляками в німців. В указі Петра 1712 р. увесь стан служивого іменується шляхетством [9, с. 117].

Іноземне слово було вибрано не лише з прихильності Петра до іноземних слів, а тому, що в московський час вираження «дворянин» означало порівняно дуже невисокий чин, і люди старших, придворних і думних чинів служивих не називали себе дворянами. В останні роки царювання Петра I й при його найближчих наступниках вираження «дворянство» і «шляхетство» однаково було в ходу, але лише з часів Катерини II слово «шляхетство» зовсім зникає з повсякденної російської мови [9, с. 119].

Отже, дворяни часів Петра I на все життя прикріплені до відбуття державної служби, як і люди служивих московських часів. Але, залишаючись усе життя прикріпленими до служби, дворяни при Петрі несуть цю службу в досить-таки зміненому виді. Тепер вони зобов'язані служити в регулярних полках, на флоті й відправляти цивільну службу в адміністративних і судових установах, причому військова та цивільна служба розмежовувалися.

Оскільки служба в новому війську, на флоті й у нових цивільних установах вимагала певної освіти, хоч би деяких спеціальних знань, то для дворян була зроблена обов'язковою шкільна підготовка до служби з дитинства. На дійсну службу дворянин зараховувався з п'ятнадцятирічного віку й повинен був починати її неодмінно з «основ», за виразом Петра, тобто рядовим солдатом в армії або

матросом у флоті, унтер-шрейбером або юнкером колегії в цивільних установах. Вчитися належало згідно із законом було тільки до п'ятнадцяти років, а далі потрібно було служити, і Петро I дуже строго стежив, щоби шляхетство було при справі.

Час від часу він влаштовував огляди всіх дорослих дворян, що не перебували на службі, і дворянських «недоростків», так іменувалися дворянські діти, які не досягли узаконеного для служби віку. На цих оглядах, що робилися в Москві та Петербурзі, цар іноді особисто розподіляв дворян і недоростків за полками і школами, власноручно ставлячи в списках «крижі» проти прізвищ тих, які годилися на службу. У 1704 р. Петро сам переглянув у Москві понад 8000 скликаних туди дворян [4, с. 328].

Розрядний дяк викликав дворян за іменами, а цар дивився по зошиту і ставив свої відмітки. Окрім відбуття закордонного навчання, дворянство несло обов'язкову шкільну повинність. Закінчивши навчання, дворянин вирушав на службу. Дворянські недоростки «за придатністю» зарахувалися одні – у гвардію, інші – в армійські полки або в «гарнізони». Преображенський і Семеновський полки склалися виключно з дворян і були свого роду практичною школою офіцерів для армії. Указом 1714 р. було заборонено робити в офіцери «з дворянських родів», які не служили солдатами [4, с. 330].

Окрім військової служби такою ж обов'язковою повинністю для шляхетства стає при Петрі I цивільна служба, яка була великою новиною для шляхетства. У XVI і XVII ст. тільки одна військова служба вважалася справжньою службою, і люди служиві, якщо й обіймали вищі цивільні посади, то виконували їх як тимчасові доручення – це були «справи», «відрядження», а не служба. При Петрі I штатська служба стає однаково почесною та обов'язковою для дворянина, як і військова [11, с. 122].

Знаючи давню нелюбов людей служивих до «родової честі», Петро I пропонував «не ставити в докір» проходження цієї служби людям знатних шляхетських родин. У вигляді поступки чванливому почуттю шляхетства, що гребував служити поряд із піддячими дітьми, Петро ухвалив в 1724 р. «в секретарі не зі шляхетства не визначати, щоби потім могли в асесори, радники й вище відбуватися», з піддячого ж звання в чин секретаря робили лише в разі виняткових заслуг [20, с. 175].

Як і військова служба, нова цивільна – за новим місцевим управлінням і в нових судах, у колегіях і при Сенаті – вимагала деякої попередньої підготовки. Для цього при столичних канцеляріях, колезьких і сенатських, стали заводити низку шкіл, куди здавали дворянських підлітків для проходження ними таємниць приказного діловодства, юриспруденції, економії та «громадянства», тобто взагалі учили всім не військовим наукам, знати які необхідно для людини цивільної служби [20, с. 184].

Генеральним регламентом у 1720 р. такі школи, віддані під начало секретарів, було визнано необхідним засновувати при всіх канцеляріях, так щоби при кожній перебувало в навчанні по 6 або 7 шляхетських дітей. Але це погано здійснилося: від цивільної служби шляхетство наполегливо сторонилося [11, с. 122].

Усвідомлюючи трудність добитися добровільного покликання шляхетства до цивільної служби, а, з іншого боку, – маючи на увазі, що згодом легша служба залучатиме до себе більше охочих, Петро I не надав дворянству права вибирати

службу за власним розсудом. На оглядах дворян призначали на службу за їх «придатності», на вигляд, за здібностями й за спроможністю кожного, причому була встановлена певна пропорція служби у військовому та цивільному відомствах: з кожної родини на цивільні посади могла посягати лише третина її членів, записаних на службу. Зроблено це було для того, щоби «служивих на морі й на суші не оскудить» [9, с. 263].

Для обліку дворян в 1722 р. була заснована посада герольдмейстера (першим герольдмейстером був призначений Степан Количев), а згодом – спеціальний департамент при Сенаті – Герольдмейстерська контора. На герольдмейстера покладалися турботи про освіту дворян і про правильний їх розподіл за службами. У тому ж році 19 лютого війську – 33 полкам кавалерії і 85 полкам інфантерії, – було призначено штатну платню, яка замінила колишню винагороду за службу маєтками [18, с. 36].

У 1721 р. усім дворянам, які перебували на службі, так і звільненим, було наказано явитися на огляд, ті, хто жив у містах Петербурзької губернії – у Санкт-Петербургу, іншим – у Москві. Тільки дворяни, що жили і служили у віддаленому Сибіру та Астрахані, були позбавлені від явки на огляд. На оглядини повинні були прийти всі, котрі були на минулих оглядах і навіть усі ті, хто в провінціях перебував у справах [6, с. 117].

У 1703 р. було оголошено, що дворяни, які не прибули на огляд у Москву до зазначеного терміну, а також і воеводи, що «сприяли цьому», будуть без пощади страчені. Покарань, проте не прослідувало, й уряд як цього разу, так і пізніше, за нез'явлення відбирало тільки маєтки. У 1707 р. з тих, хто не прибули на службу брали штраф, призначивши останній термін явки, після якого було наказано порушників «бити батогами, заслати в Азов, і села їх відписати на государя» [20, с. 328]. Але ці надзвичайні заходи не допомогли.

У 1716 р. імена тих, хто не прибули на огляд до Петербурга у попередньому році було наказано надрукувати, розіслати по губерніях, містах і селах і прибити усюди на стовпах, щоб усі знали, хто ховається від служби, й знали, на кого доносити. Особливо старанно розшуком займалися фіскалі. Але незважаючи й на такі суворі заходи, число дворян, які уміли шляхом роздачі хабарів та іншими хитрощами ухилитися від служби, було багато [20, с. 328].

Юридичними актами, що визначили правове становище дворянства, були: «Указ про єдиноспадкування» (23 березня 1714 р.) [17]. і «Табель про ранги (1722 р.)» [15].

Дворянство мало низку почесних прав та привілеїв. Воно отримувало високі чини за службу швидше й раніше, ніж особи, які належали до інших станів; звільнялися від податей, рекрутської повинності та ін. Але, необхідно зазначити, що в період владарювання Петра I дворянство можна назвати привілейованим станом з однією обмовкою: усі його привілеї оберталися обов'язком для дворян, які перебували на державній службі.

Правовий статус дворянства був істотно змінений прийняттям «Указу про єдиноспадкування» 1714 р. Цей акт мав декілька наслідків:

- по-перше, юридичне злиття таких форм земельної власності, як вотчина й маєток, призвело до виникнення єдиного поняття «нерухома власність». На її основі сталася консолідація стану;
- по-друге, встановлення інституту майорату – спадкоємство нерухомості тільки одним старшим сином, що було не властиво російському праву. Метою було

збереження від роздроблення земельної дворянської власності. Реалізація нового принципу призводила, проте, до появи значних груп безземельного дворянства, вимушеного влаштовуватися на службу за військовою або за цивільною лінією. Успадкування змушувало його представників служити за платню; швидко став формуватися бюрократичний апарат і професійний офіцерський корпус [3, с. 231].

Шляхетство часів Петра I продовжувало як і раніше користуватися правом землеволодіння, але тепер змінилися основи цього права, як і характер самого землеволодіння: роздача казенних земель у маєтне володіння припинилася сама собою, як тільки остаточно встановився новий характер дворянської служби, як тільки ця служба, зосередившись у регулярних полках, втратила свій колишній ополченський характер.

В указі, виданому 23 березня 1714 р., Петро I не робив ніякої відмінності між цими двома давніми формами землеволодіння служивого, говорячи тільки про нерухомий маєток і розуміючи під цим виразом і маєтні й вотчинні землі. Зміст цього указу полягає в тому, що землевласник, що мав синів, міг заповідати все своє нерухоме майно одному з них, якому хотів, але неодмінно тільки одному. Якщо землевласник помирає без заповіту, то все нерухоме майно переходило до одного старшого сина. Якщо землевласник не мав синів, то міг заповідати свій маєток кому-небудь зі своїх ближніх або далеких родичів, кому хотів, але неодмінно кому-небудь одному [2, с. 112].

Коли померлий виявлявся останнім у роді, він міг заповідати нерухоме майно однієї з дочок-дівичь, заміжній, вдові, кому хотів, але неодмінно одній. Нерухоме майно переходило до старшої, із заміжніх, дочки, причому чоловік або жених зобов'язувалися прийняти прізвище останнього власника [2, с. 113].

Закон про єдиноспадкування торкався, втім, не одного шляхетства, але всіх *«підданих, якого чину й гідності вони не є»*. Заборонялося закладати і продавати не одну тільки вотчину та маєтки, але і двори, крамниці, загалом будь-яке нерухоме майно.

Роз'яснюючи новий закон, Петро I вказував, передусім, на те, що *«якщо нерухоме буде завжди одному синові, а іншим тільки рухоме, то державні доходи будуть справніші, бо з великого завжди пан доволніше буде, хоча помалу візьме, й один будинок буде, а не п'ять, і може краще надавати пільги підданім, а не розоряти»* [1, с. 167].

Петро I, як зазначають історики, усі свої перетворення здійснював *«похапцем»*, не завжди замислюючись про наслідки. Новий указ, що мав багато прогресивних рис, викликав невдоволення. До того ж, як і багато нормативних актів петровської епохи, він не був досить розроблений із погляду юридичної техніки. Невизначеність формулювань породжувала складність у виконанні указу.

Наприклад, В.О. Ключевський зазначав: *«Він погано підготовлений, не передбачає багатьох випадків, дає неясні визначення, що допускають суперечливі тлумачення: в 1-му пункті рішуче забороняє відчуження нерухомості, а у 12-му передбачає й нормує їх продаж за потребою; встановлюючи різку різницю в порядку спадкування рухомого й нерухомого майна, не вказує, що розуміти під тими й іншими, а це породжувало непорозуміння та зловживання»* [4, с. 276].

Ці недоліки викликали неодноразові роз'яснення в указах Петра I. До 1725 р. він був підданий значному доопрацюванню, що допускало значні відступи від попередньої редакції. На думку В.О. Ключевського: *«Закон 1714 року не досягнувши припущених цілей, тільки вніс до землевласницького кола плутанину*

відносин і господарський розлад. Отже, підготовлений та забезпечений неподільною нерухомістю офіцер армійського полку або секретар колегіальної установи – таке службове призначення рядового дворянина на думку Петра» [4, с. 278].

Указ про єдиноспадкування проіснував недовго. Він викликав занадто велике невдоволення у дворянському оточенні, і шляхетство всіляко намагалося обійти його: батьки продавали частину сіл, щоби залишити гроші молодшим синам, зобов'язували єдиноспадкоємця клятвою сплатити молодшим братам їх частину спадщини грошима та ін.

У доповіді, даній Сенатом 1730 р. імператриці Анні Іоанівні, вказувалося, що закон про єдиноспадкування викликає серед членів дворянських сімей *«ненависті і сварки та тривалі тяжби з великим для обох сторін збитком і розоренням, і досить відомо є, що не тільки деякі рідні брати і ближні родичі між собою, але і батьків діти побивають до смерті»* [2, с. 126]. Імператриця Анна скасувала закон про єдиноспадкування, але зберегла одну істотну його рису. Указом вказувалося: *«надалі, як маєтки, так і вотчина, іменувати рівний одно нерухомий маєток – вотчина; й батькам і матерям дітей своїх ділити по Укладенню всім рівно, також і за дочками в посаг давати як і раніше»* [2, с. 164].

Логічним продовженням указу про єдиноспадкування став «Табель про ранги», від 24 січня 1722 р. Основою документу стали законодавство та практика Англії, Франції, Голландії, Данії, Пруссії, і, насамперед, Швеції, а також попереднє петровське законодавство, російська практика. Однак цар неодноразово виступав проти сліпого копіювання й механічного перенесення шведських зразків на російський ґрунт. У підготовці «Табеля» активну участь брав сам Петро I: збереглися його проекти та зауваження до тексту цього документа.

Замість колишньої служби відповідно до правил місництва, в основі «Табеля» покладені вислуга й особисті якості кожного службовця. Указом 16 січня 1721 р. Петро I оголошує службову заслугу, виражену в чині, джерелом шляхетського благородства. Нова організація штатської служби і прирівнювання її до військової в сенсі обов'язковості створювала потребу нового чиновного устрою й у цій сфері державної служби. У цьому табелі всі посади були розподілені на три паралельні ряди: сухопутні й морські – військові, цивільні та придворні [11, с. 122].

Кожна з цих частин ділилася на 14 рангів, або класів. Низка військових посад починається, йдучи згори, генерал-фельдмаршалом і закінчується фендриком. Цим сухопутним посадам відповідають у флоті генерал-адмірал на чолі ряду й корабельний комісар у кінці. На чолі цивільних рангів стоїть канцлер, за ним – дійсний таємний радник, а внизу – провінційні секретарі (13 клас) і колезькі реєстратори (14 клас) [15, с. 56]. «Табель про ранги» створював переворот не лише в службовій ієрархії, але й в основах самого шляхетства.

Поставивши в основу поділу на чини посаду, що заміщалася шляхом заслуги за особистими якостями й за особистою придатністю особи, Табель скасував давній поділ на основі родовитості й походження і викорінював будь-яке значення аристократизму в російському державному устрої. Тепер будь-хто, який досяг особистими заслугами певного чину, займав відповідну посаду, й, не пройшовши службових сходів із нижніх чинів, ніхто не міг досягти вищих.

Зазвичай, переважне право на державну службу надавалося дворянам (головно, спадковому помісному дворянству). Це право виявлялося, по-перше, у пільгових умовах самого вступу на службу і, по-друге, у швидшому просуванні по

її рангах. Ставка на дворян враховувала не тільки значення дворянства як соціальної опори самодержавства, але також його вищий освітній рівень (дворянам легше було здобути освіту) і майнову забезпеченість. Останній чинник був досить важливим зважаючи на порівняно низькі матеріальні винагороди за державну службу, яка вважалася становим обов'язком дворянства. Існувало переконання, що залежність державного службовця від одержуваної ним платні позбавляє його необхідної свободи суджень і поведінки. Хоч Табель передбачав можливість вступу на державну службу і представників інших вільних станів з отриманням відповідних чинів, але така можливість розглядалася як виняток і, значною мірою, вимушений.

Головний принцип державної служби полягав у тому, що державний службовець мав пройти її знизу догори цілком, починаючи з найнижчого класного чину. У кожному класі необхідно було прослужити визначений мінімум років (у нижчих класах, зазвичай. Три-чотири роки). За особливі заслуги в службі цей строк міг бути скорочений. Влаштування на державну службу було стимулом для одержання згодом пільг, зокрема надання дворянства. Так, кожен, хто вислужив перший (нижчий 14) класний чин, отримував особисте дворянство, а 8-й клас (для військових – 14-й) – спадкове дворянство. Щоби стати дворянином, потрібно було десятиліттями тягнути службову лямку.

Оскільки кількість вищих посад завжди була меншою кількості нижчих, просування за службовою драбиною нерідко відбувалося занадто повільно й не зацікавлювало в продовженні служби. У зв'язку з цим, у цивільній службі мінімум років служби в кожному класі з часом став розглядатися як максимум, який давав право призначення на посаду вищого класу, а за відсутності вакансій – у наступний клас із залишенням на колишній посаді. Клас, як ранг посади перетворювався в самостійний правовий феномен – ранг без посади, що отримав назву чину або класного чину (для відмінності від чину взагалі, чину як посади і звання). За його власником утвердилося найменування «чиновник». «Табель про ранги» замінив стару ідею місництва: титул і звання перетворилися з підстави для отримання посади в результат просування по службі.

Служба, особиста заслуга стають джерелом шляхетства. У пунктах, якими супроводжувався «Табель про ранги», це було виражено чітко. Там сказано, що всі службовці перших восьми рангів (не нижче майора й колезького асесора) з потомством своїм зараховуються до кращого старшого дворянства.

У пункті 8-му відзначалося, що, хоча сином російського знатного дворянства й відкривається вільний доступ до двору, і бажано, щоб вони від інших у всяких випадках належним чином відрізнялися, проте за це нікому з них ніякого рангу не дається, поки вони государеві й вітчизні послуг не покажуть (тобто державного положення, вираженого в чині й відповідній посаді) не отримають [15, с. 61].

«Табель про ранги» відкривав надалі широкий шлях до дворянства для людей усіх станів, раз ці люди потрапляли на військову чи цивільну службу й особистими заслугами висувалися вперед. Результатом дії Табеля була остаточна заміна старовинної аристократичної ієрархії знатності новою бюрократичною ієрархією заслуг. Від цього нововведення постраждали, передусім, люди родовиті, ті, хто здавна складали обраний круг знаті при дворі й в уряді. Тепер вони стали на одну дошку з рядовим шляхетством. Нові люди, що виходили із середовища нижчих чинів служивих, не виключаючи холопів, проникають при Петрі I на вищі державні посади. Так, при ньому на перше місце стає О.Д. Меншиков, людина

незнатного походження. Видатні діячі другої половини царювання Петра I – усі люди незнатного походження: генерал-прокурор П.І. Ягужинський, права рука Петра в цей час, віце-канцлер барон Шафіров, генерал-поліцмейстер Девієр – усі вони були іноземці й «іногородні» дуже низького походження; інспектор Ратуші, віце-губернатор архангелогородський Курбатов був з холопів, керуючий Московською губернією Єршов – теж [12, с. 122]. Зі старовинної знаті високе становище зберегли при Петрі I князі Долгорукий, Куракін, Ромодановський, Голіцини, Репнін, Бутурліни, Головін і фельдмаршал граф Шереметьєв.

Вписаність кожного чиновника в чітку ієрархічну структуру влади (по вертикалі) і керівництво ним у своїй діяльності визначалося точними приписами закону, регламенту, інструкції. Професійні якості, особиста відданість і вислуга стають визначальними для просування за службою. Позитивними рисами бюрократичного апарату стали професіоналізм, спеціалізація, нормативність, негативними – його складність, дорожнеча, робота на себе, негнучкість.

Щоби прославити в очах оточення значення своїх неродовитих сподвижників, Петро I став дарувати їх іноземними титулами: князі, О. Меншиков був зведений 1707 р. в сан «світлого князя», графи (першим графом в 1706 р. став полководець Б.П. Шереметьєв, їх називали «сіятельствами»), барони (введений спочатку для прибалтійського дворянства). Дворянські титули від чоловіка передавалися дружинам. Але якщо жінка, уроджена княжна або графиня, виходила заміж за не князя й не графа, то втрачала свій родовий титул, або ж набувала титул чоловіка. Разом із титулами Петро I, за прикладом Західної Європи, став затверджувати герби дворян і видавати грамоти на дворянство. Герби, втім, ще у XVII ст. стали великою модою серед боярства, так що Петро I тільки узаконив цю практику, що була перейнята від поляків [11, с. 5].

«Табелем про ранги» було введено поділ дворянства на спадкове й особисте. Спадкове передавалося в спадок від батька й отримувалося: «за народженням» (за походженням), у результаті «монаршої милості», а також «за вислугою» (з 14-го рангу для військових чинів і з 8-го для цивільних) [15, с. 62]. Частка особистих дворян становила приблизно 45%, спадкових – 55%. Число дворян чоловіків з 1678 року до 1719 рік зросло із 70 до 140 тисяч осіб, за рахунок щедрих пожалувань із державного фонду земель і селян.

Завдяки Табелю людина незнатного походження, що виділилася заслугами перед Вітчизною на полі бою або ж на цивільній службі, могла отримати дворянство – особисте або навіть спадкове.

Для військових чинів спадкове дворянство забезпечувалося з 14-го класу. Порядок надання чину був задуманий Петром I з таким розрахунком, щоб дати можливість висунутися людям, можливо, і незнатним, але завдяки особистим заслугам, освіті, службі державі. І, навпаки, не повинні були отримувати чини знатні синки, що поза чергою не служили.

У зв'язку з особливостями надання чину в першій половині XVIII ст. типовою для офіцерського корпусу фігурою став дворянин, який зобов'язаний служити довічно, поступає на службу рядовим, потім отримував унтер-офіцерський чин і, нарешті, ставав офіцером. До третини офіцерів робилося з нижніх чинів гвардії, увесь особовий склад полків якої довгий час складався з дворян. Значне число офіцерів робилося із солдатів недворянського походження (на початку 1720-х років недворянське походження мали до третини офіцерів) [9, с. 227].

Спадкове дворянство передавалося дружині, дітям і далеким нащадкам за чоловічою лінією. Дочки, що вийшли заміж, придбали становий статус чоловіка (якщо він був вищий). До 1874 р. з дітей, що народилися до отримання спадкового дворянства, статус батька отримував тільки один син, інші записувалися в «почесні громадяни» (1832 р.), після 1874 р. – усі.

У XVII ст., і на початку XVIII ст., коли дворянство відрізнялося від інших станів тільки обов'язком служби й умовним правом особистого землеволодіння, дворяни не дорожили своїм положенням і ховалися від служби переходом у нижчий стан, навіть у холопи. У свою чергу, й уряд, потребуючи службових сил, легко приймав, або, як тоді виражались, «верстав» різних людей у дворянство. Петро I цим законом відкрив широкий доступ у ряди дворян усім людям, що дослужилися до обер-офіцерського чину [11, с. 122].

З часом чим краще ставало положення дворянства й чим більше знайомилися дворяни із західноєвропейськими правами й поняттями, тим більше у дворянстві формувалося почуття станової честі. З'явилося поняття про те, що пристойно й що непристойно дворянинові. У державних установах, як у військовій частині, вводилася присяга службовців, які обіцяли «чесно, чисто й натхненно» працювати, дотримуватися інтересів держави. Короткі, стандартні тексти присяги для службовців повинні були укоренитись у їхній свідомості, стати чинником їхньої поведінки. Той, хто складав присягу, клав ліву руку на Євангеліє, а праву підіймав уверх із простертими двома великими перстами. Відповідно до ієрархії чинів шикувалося все чиновництво, їхні дружини, діти (пропускались уперед, сідали в карети, займали місця).

У міру утвердження «Табеля» в державному устрої посада й чини все більше ставали об'єктом шанування, що гальмувало будь-які демократичні процеси в країні. Так, серед проявів чиношанування важливе значення набули формули титулування – загальний титул за класом чину чи посади. Ці формули не були встановлені законом і склалися поступово на практиці, орієнтуючись на західноєвропейські норми. У першій третині XVIII ст. найбільше використовувалися три загальних титули: «ваше превосходительство» (для чинів вищих класів), «ваше сиятельство» (для сенаторів – за життя Петра I) і «ваше благородие» (для інших чинів і дворян). До кінця століття таких титулів було вже п'ять (більше ніж в інших європейських країнах): I і II класи – «ваше высокопревосходительство». III-IV класи – «ваше превосходительство»; V клас – «ваше высокородие»; VI-VIII класи – «ваше высокоблагородие»; IX-XIV класи – «ваше благородие».

Яскравим вираженням діяльності в державній службі була форма. Слово мундир розглядалося у двох значеннях: у широкому і вузькому. У широкому розумінні воно означало повний комплект офіційно встановленого форменого одягу: камзол або жилет, мундирний фрак, сюртук, штани, головні убори, взуття, шинель та ін. У вузькому ж розумінні – лише головний елемент цього одягу – каптан, а все інше вважалося необхідним його доповненням. Мундири повинні були бути зовні привабливі, одноманітні (для мундирів кожного роду) і зручні. Поєднати ці вимоги, особливо першу і третю, не завжди вдавалося. За мундиром можна було визначити рід служби, відомство (або рід військ) і клас чину (у військовій службі) або посади (у цивільній службі).

Отже, «Табель про ранги» став документом, що істотно регламентував життя суспільства впродовж подальших двох віків і відіграв важливу роль у зміцненні

панування дворян у Росії, було знайдено дієвий засіб заохочення дворян до державної служби, і водночас розширена соціальна база абсолютизму, оскільки була створена можливість для проникнення в панівний клас різночинців, шляхом надання їм можливості отримання дворянства, досягши офіцерського звання.

Петро I змінив стосунки дворянського стану й усіх інших станів до верховної влади. Дворяни стали підданими держави, а не слугами одного царя, як було до цього. Служба суворо стягалася з дворян, хоча в неї і вносилися деякі полегшення. Водночас, дворяни стали відігравати провідну роль, у порівнянні з іншими станами, у суспільстві, вони були наділені численними привілеями в обмін на службу монархові.

Водночас, законодавство урядування Петра I, яке передбачало правила визначення дворян на службу й порядок її проходження, не приділяла уваги питанням виходу у відставку й надання відпусток. Передбачалася відпустка дворянину тривалістю чотири, шість і дванадцять місяців, але законодавство дозволяло звільнення від служби лише на підставі медичного свідоцтва із санкції Військової колегії або за іменним указом [18, с. 38].

Висновки. При Петрі I змінилося, і дуже істотно, становище дворянства: одні давні і знатні роди змізерніли; зійшли нанівець, інші – процвітали. Заблищали на політичній арені раніше малопомітні люди й родини – Нарішкіни, Лопухіни, Зубови та ін. Усі вони й більші чи менш знатні, багаті, склали єдиний стан «шляхетство». Правління Петра I можна визначити як період перетворення дворянства в повноцінний стан, що відбувається одночасно з його закріпаченням і збільшенням залежності від держави. Процес складання дворянства як єдиного стану полягає в поступовому набуванні станових прав та привілеїв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бекер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва, 2004. 467 с.
2. История России XVIII – XIX вв. / под ред. В.Г. Тюкавкина. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2001. 256 с.
3. История российского дворянства / отв. ред. Н. Дубенюк. Москва: Эксмо, 2009. 606 с.
4. Ключевский В.О. История сословий в России // Сочинения в 8 т. Москва: Мысль, 1959. Т.6. С. 276–463.
5. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762 – 1855 гг. Санкт-Петербург: тип. Тренке и Фюсно, 1906. 720 с.
6. Любавский М.К. Русская история XVII–XVIII веков. Санкт-Петербург: Издательство Лань, 2002. 576 с.
7. Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование. Москва: Текст, 1993. 320 с.
8. Миллер Г.Ф. Известие о дворянах [Российских] // Сочинения по истории России. Избранное. Москва: Наука, 1996. 448 с.
9. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). В 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. Т.1. 548 с.
10. Омельченко О.А. «Законная монархия» Екатерины II. Москва, 1993. 423 с.
11. Павленко Н.И. Петр Первый и его время. М.: Просвещение, 1989. 175 с.
12. Порай-Кошиц И.А. Очерки истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII века: 862–1796 / Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1874. 224 с.
13. Романович-Словатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Санкт-Петербург: изд. МВД, 1870. 594 с.

14. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 томах. Книга XVI. Работы разных лет. – Москва: Наука, 1995. 736 с.
15. Табель о рангах // Российское законодательство X–XX вв. В 9 т. Москва: Юридическая литература, 1986. Т.4. С. 56–66.
16. Татищев В.Н. Произвольное и согласное рассуждение и мнение собравшегося шляхетства русского о правлении государственном // Избранные произведения. Ленинград: Наука, 1979. С. 240–267.
17. Указ о единонаследии // Российское законодательство X – XX вв.: в 9 т. Москва: Юридическая литература, 1986. Т.4. С. 47–49.
18. Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. Москва: Наука, 1999. 387 с.
19. Щербатов М.М. О повреждении нравов в России. Санкт-Петербург: Врублёвский, 1906. 84 с.
20. Яблочков М.Т. История российского дворянства. Москва, 2007. 720 с.

ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНА СЛУЖБА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр. Й УЧАСТЬ У НІЙ ЖІНОК

Яніна Бігун

(студентка групи ІІІІМ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Сучасний період характеризується активним розвитком жіночого руху, зростаючою роллю жінок у суспільному житті. Але такий стан утвердився не відразу. Жінки домагалися цього протягом тривалого часу, долаючи значні труднощі та складності. Водночас особливого значення набуває дослідження професійних занять жінки, й, зокрема, медичної, благодійницької діяльності сестер милосердя, які значною мірою визначають її загальний стан у суспільстві. Тому розгляд участі сестер милосердя під час Першої світової війни є актуальним і правомірним.

Стан наукової розробки теми. В історії жіночого руху, медицини, благодійництва сестри милосердя займають важливе місце, оскільки вони є прообразом сучасних медичних сестер. Підготовка сестер милосердя в громадах призвела до створення професійної медичної жіночої освіти. Про це та про застосування жіночої праці на війні пише А.А. Шибков [17]. Питання про жіночу медичну освіту торкається також у своїй кандидатській дисертації І.А. Зімін [5]. Вагома інформація про джерела і традиції руху сестер милосердя в Російській імперії міститься в книзі-альбомі «Сестри милосердя в Росії», підготовленій колективом авторів під керівництвом академіка М.О. Белякова [13]. Ми використали інформацію про подвижницьку діяльність російських жінок у мирний та воєнний час. У монографії колективу авторів В.П. Романюк, В.А. Лапотніков, Я.А. Накатис «Історія сестринської справи в Росії» узагальнені відомості про розвиток організації догляду за хворими та пораненими в різних країнах Європи в період від Стародавнього світу до кінця ХХ ст. Окремий розділ присвячений діяльності сестер милосердя під час Першої світової війни [11]. Діяльність сестер милосердя у воєнний час розглядав священник А.В. Постернак [10]. Російський історик Ю.М. Іванова підготувала книгу «Найхоробріші з прекрасних: Жінки Росії у війнах», у якій на основі різноманітних джерел висвітлила участь жінок, зокрема, й у Першій світовій війні [6].

У 90-ті роки ХХ ст. стали відроджувати професію сестри милосердя й були підготовлені спеціальні навчальні посібники, у яких наводяться короткі історичні відомості про їхню роль у воєнний час. Нами використаний український посібник «Історія медицини і медсестринства» підготовлений колективом авторів Л.Ф. Луцик, В.Р. Малюта, В.І. Мельник та іншими [7], «Сестринська справа і сестринський догляд» за авторства Т. Обуховець [9], підручник для сестер милосердя, підготовлений священником С. Філімоновим [16]. Істориком медицини Н.М. Блохіною підготовлена стаття про діяльність сестер милосердя імператорського дому під час Першої світової війни [1]. Важливою для нашої статті є книга А.В. Срібної, в якій розглядаються діяльність сестер милосердя з надання допомоги на театрі військових дій і в тилу в роки Першої світової війни [14].

Для розуміння впливу військового чинника на повсякденне життя російського суспільства ХІХ – початку ХХ ст. й, зокрема, жіноче сприйняття війни

нами використана монографія російського історика П.П. Щербініна [18]. У ній автор досліджував правове, сімейне, соціальне становище солдатки, менталітет і повсякденно-побутові реалії сімей, призваних на війну солдат, участь жінок у війнах XVIII – початку XX ст. як сестер милосердя та жінок-воїнів. Дослідник на основі широкого кола джерел аналізує соціальні, історично-демографічні, етнографічні та психологічні аспекти жіночої повсякденності як у мирні роки, так і в періоди війн.

Метою статті є висвітлення діяльності сестер милосердя під час Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Під час військових дій 1914–1918 років жінки служили на фронті сестрами милосердя, санітарками, виходжували поранених, допомагали долати їм фізичні та моральні каліцтва. Як і в попередні військові компанії, мотиви участі росіянок у світовій бійні 1914–1918 рр., допомагаючи хворим і пораненим воїнам, були різними. Більшість жінок намагалися з патріотичних почуттів захистити свою державу, у мірі своїх сил і здібностей посприяти російській армії всім чим зможуть. На думку американського історика Р. Стайтса, особливе піднесення панувало серед інтелігенток. Медична, сестринська справа стала для них символом громадянськості. Знатні дами, аристократки залишали бридж, плітки і флірт та відправлялися працювати в госпіталі [15, с. 382].

Сестра милосердя Тетяна Олександрівна Варнек у своїх спогадах зазначала, що їх захоплювало йти на війну розуміння важливості власної участі в допомозі хворим і пораненим, палка уява, мрії про подвиги, славу, фронтову романтику, героїзм [3, с. 10].

Як і в період російсько-японської війни 1904–1905 рр., на театр військових дій разом зі своїми чоловіками нерідко відправлялися і їх дружини. Так, письменник М.А. Булгаков під час війни працював у госпіталі разом із дружиною. Коли в 1916 р. він поїхав на Південно-Західний фронт у якості лікаря госпіталю Червоного Хреста, його дружина вирушила разом із ним як сестри милосердя. Дружина й дочки Ф. Шаляпіна також служили в госпіталях як сестри милосердя [15, с. 383].

Сестри милосердя на війні були представлені різними верствами населення: дворянки, міщанки, селянки, робітниця, студентки, вчительки, журналістки, вдови (сподівались, що за роботою їм легше буде переносити горе й буде можливість заробити кошти на прожиття), а також від громадських організацій: Всеросійського союзу міст, Всеросійського земського союзу допомоги пораненим і хворим воїнам, товариства Червоного Хреста та ін. Багато сестер самі намагалися потрапити на війну [2, с.16].

Сестри милосердя отримували подорожні кошти в розмірі від 50 до 150 крб залежно від віддаленості госпіталю від фронту. Щомісячно їм виплачувалось 60–75 крб (7800–9750 грн), безоплатно надавалося житло та харчування та 2 крб добових (сучасні 260 грн). Такі виплати були на той час у Росії більш-менш пристойні [10, с. 203].

Жінки масово записувалися на тримісячні курси сестер милосердя Червоного Хреста, а також шеститижневі курси за скороченою програмою при органах земського самоврядування й товариства лікарів, щоби потім мати змогу відправитися на фронт [6, с. 99].

Багато дівчат зі знатних сімей, відомі артистки, представниці творчої інтелігенції записувалися сиділками в лазарети для поранених воїнів. Ця професія в перші місяці війни стала надзвичайно популярною в російському суспільстві і при дворі. У госпіталях та лазаретах працювали дружини, дочки, близькі високопоставлених осіб: дружина члена Державної думи С. Денисова, дочка морського міністра – К. Бубнова, дочка голови Ради міністрів І. Горемікіна, княгині М.А. Гагаріна, М.І. Енгаличова, А.І. Звенигородська, В.А. Кропоткіна, А.А. Урусова, М.Б. Щербатова, графині М.А. Голенищева-Кутузова, В.П. Коновніцина, Н.П. Ферзен, Е.В. Шувалова, баронеса А.Ф. Мейендорф та інші [18, с. 394].

З перших днів після оголошення 1 серпня 1914 р. війни, представники роду Романових взяли за організацію лазаретів, санітарних поїздів, складів білизни та медикаментів. Однією з перших серед них стала імператриця Олександра Федорівна (дружина Миколи II). Вона формувала загоны санітарних поїздів і відкривала склади в Петрограді, Москві, Харкові та Одесі. Метою цих складів було допомагати військовим частинам і лазаретам, які перебували на передовій, шляхом постачання їх білизною, одягом, медикаментами, перев'язувальними засобами, харчами та іншими предметами. Був відкритий прийом пожертвувань білизною, грошима, особистою працею. Так, у Зимовому палаці жінки на швейних машинках виробляли білизну, одяг, полотно, марлю, бинти та інше. Олександра Федорівна відкрила особистий склад у Царськосельському палаці, де вона працювала зі своїми дочками. Почин цариці був наслідуваний іншими верствами населення. По всій Росії стали відкриватися майстерні та склади.

26 вересня 1914 р. був спрямований на фронт перший поїзд, який вийшов із Царського села, наповнений посилками для солдатів і офіцерів. Протягом року цей поїзд здійснив 40 поїздок, кожен раз привозячи із собою все необхідне для солдатів, зібране руками цариці. У наступні роки на фронт направлялося кожного тижня по два поїзди з речами та посилками [1, с. 52]. Імператриця також організувала два потяги-лазні, головним завдання яких було миття солдат, постачання їх чистою білизною. Помившись, воїни отримували після лазні чай із бубликами [1, с. 53].

7 грудня 1914 р. в Царському Селі государиня створила «Особливий евакуаційний пункт», в який входило близько 85 лазаретів у Царському Селі, Павловську, Петергофі, Лузі та інших місцях. Обслуговували ці лазарети близько 10 санітарних поїздів її імені та імені дітей. Турботами цариці кожен інвалід, коли виходив із лазарету, забезпечувався штучною рукою або ногою, втраченими на війні. Також імператриця надала для поранених власний санаторій у маєтку «Кучук Ламбат», який був відкритий у жовтні 1914 р. і власну оздоровницю в Железноводську з квітня 1915 р. В Ялті благодійники обладнали лазарет на 20 ліжок. Одеський дамський комітет Червоного Хреста надав у розпорядження імператриці 25 ліжок, переведених на Ходжебейський лиман; тимчасовий комітет з надання допомоги на Південному березі Криму хворим і пораненим надав 15 місць для туберкульозних офіцерів та інше [1, с. 53].

Олександра Федорівна пройшла медичні курси воєнного часу разом зі своїми старшими дочками Ольгою та Тетяною й отримали диплом медичної сестри. Їхньою наставницею в медичній справі стала доктор-хірург Царськосельського палацового лазарету В.І. Гедройц. Жіноцтво Романових майже щоденно (до години чи трьох дня) у Царськосельському палацовому лазареті доглядали за пораненими.

Імператриця в листах своєму чоловікові імператору Миколі II на фронт розповідала про свою роботу в госпіталі: про зроблені нею перев'язках, про зміни в стані здоров'я її підопічних поранених, потрясіннях, викликаних смертю тих, до кого вона встигла звикнути. Так, в листі цариці від 20 листопада 1914 р. вказувалося: *«Сьогодні вранці була присутня (я, як зазвичай, подавала інструменти, Ольга подавала нитки в голки) при нашій першій великій ампутації (рука була віднята біля плеча). Потім ми всі займалися перев'язками... Мені довелося перев'язувати нещасних із жахливими ранами»* [1, с. 54].

Крім діяльності в Царскосельському лазареті, государиня об'їжджала деякі міста Росії для відвідування місцевих лазаретів. У формі сестри милосердя разом зі старшими великими княжнами імператриця відвідала Лугу, Псков, Вільно, Ковно та Гродно [1, с. 55].

Така опікунська та благодійницька діяльність членів імператорської родини неоднозначно оцінювалась у суспільстві. З однієї сторони, у пресі всіляко вихвалявся милосердний подвиг дружини Миколи II та його дочок, з іншої, – дещо тьмяннів образ величності й виключності імператорського дому.

Під час Першої світової війни дружина брата царя Олександра III Єлизавета Романова також активно надавала допомогу російській армії, у тому числі пораненим у боях солдатам. Тоді ж вона намагалася допомогти військовополоненим, якими були переповнені госпіталі, за що була звинувачена в пособництві німцям. При її участі в 1915 р. була організована майстерня зі складання протезів із готових частин, одержуваних із Петербурзького заводу військово-лікарських виробів, де був особливий протезний цех. До 1914 р. в Росії ця галузь промисловості не розвивалася. Кошти на обладнання майстерні збиралися з пожертвувань. При особистій участі Єлизавети Федорівни в 1916 р. було розпочато роботу з проектування та будівництва в Москві першого в Росії протезного заводу, який до сьогодення займається випуском комплектуючих до протезів [8, с. 12].

У сестри милосердя записувалися й жінки-революціонерки, чи які були опозиційні уряду. Так, курська соціалістка-революціонерка П.М. Шавердо в 1914 р. влаштувалася сестрою милосердя у військовий госпіталь, отримала при цьому дозвіл від губернатора. У листопаді 1914 р. вона навіть стала управителем лазарету Червоного Хреста [18, с. 394]. Сестра В.І. Леніна Марія Ульянова, яка була активною більшовичкою, стала сестрою милосердя, щоб зняти із себе підозри. Вона служила в санітарному потягу, що перевозив засоби санітарії та медикаменти для військ [15, с. 382].

Зазвичай, зустрічалися серед сестер милосердя й авантюристки, шукачі пригод, але жорстокість і тривалість війни все ж спонукало жінок на фронт через почуття патріотизму та виконання свого обов'язку, хоч чоловіча військова спільнота як і раніше здебільшого зневажливо ставилося до присутності жінок в армії.

Російський уряд не був належно підготовлений до ведення війни. В організації медичної допомоги на полях битв і в тилкових госпіталях подекуди панувала плутанина, були відсутні чіткі та зрозумілі інструкції, узгодженість між відомствами. Учасник війни М.М. Врангель зазначав, що в багатьох військово-польових лазаретів не були створені необхідні умови для догляду за хворими та пораненими. Часто їх перевозили в тилкові госпіталі в простих товарних вагонах, а

спеціально споряджені військово-санітарні потяги стояли на запасних коліях для «декорації» [4, с. 42].

У спогадах сестри милосердя Т.А. Варнек вказувалось, що в питаннях доставляння поранених із фронту панувала повна плутанина: *«В Москву приходили товарні потяги, де лежали поранені без соломи, без одягу, погано перев'язані, не нагородовані декілька днів... Між військовим відомством і відомством Червоного Хреста було змагання. Вони діяли самостійно й не було узгодженості. У період надходження поранених лазарет стояв пустий, а сестрам милосердя заборонялося допомагати в інших лазаретах»* [3, с. 16].

Розміщення, передислокація медичних установ здійснювалися зі зміною ситуації на фронті, розвитком військових дій. Але траплялися й непередумані пересування, без певного плану, у результаті яких частина госпіталів не діяли, коли в них була потреба. Такі обставини негативно впливали на моральний стан медичного персоналу [6, с. 90].

Лікарі визнавали, що підготовка сестер милосердя була не завжди якісна, їх не вистачало в медичних закладах армії. Для установ Червоного Хреста характерною була нестабільність, плінність особистого складу сестер милосердя. У роки війни з'явився тип медсестри, яка «гастролювала», переїжджаючи з одного госпіталю в інший на декілька днів, що викликало незадоволення у військового керівництва та поранених [6, с. 199].

Усього на фронтах Першої світової війни діяло 2255 установ російського товариства Червоного Хреста, у тому числі 149 госпіталів на 46000 ліжок, які обслуговували 2450 лікарів, 20000 сестер милосердя, 275 фельдшерів, 100 аптекарів і 50000 санітарів. У тилу перебувало 736 місцевих комітетів і 112 громад сестер милосердя, 80 лікарень [18, с. 397].

Крім того, діяло 11 санітарних поїздів, передові загони, санітарні транспорти, перев'язувальні пункти, дезінфекційні камери, рентгенівські та пересувні хірургічні загони, два плавучих госпіталі на Чорному морі, три бактеріологічні лабораторії, шість польових складів. Засобами пересування для нестационарних установ слугувало майже 10 тисяч коней і 800 автомобілів [10, с. 212]. Ці структури відіграли значну роль у наданні медичної допомоги хворим та пораненим військовослужбовцям під час війни.

Активну діяльність щодо розгортання медичних установ проводили й органи місцевого самоврядування (міські думи, земські інституції), дворянські організації, різні громадські та професійні об'єднання (дамські комітети, купецькі зібрання, міщанські комітети та інше).

Три сестри милосердя в 1915 р. були призначені в особливі комісії Червоного Хреста, якими було проведено огляд німецьких концентраційних таборів для російських військовополонених. Аналогічна комісія з трьома німецькими сестрами була послана для огляду російських таборів, де утримувалися полонені німці. Російські сестри отримали опитувальні картки-анкети, у них вказувалися загальні дані кожного полоненого, у тому числі його віросповідання, умови, при яких він потрапив у полон, загальний стан здоров'я – на допомогу цим нещасним Червоний Хрест виділив 60 тисяч рублів. Усього російські сестри оглянули 115 таборів [10, с. 216].

Значну роль у піднесенні патріотичних почуттів населення Російської імперії відіграло використання позитивного образу сестри милосердя. Виходили спеціальні брошури, плакати, у яких прославлялися подвиги й безкорисливість

жінок, які одягли форму сестер милосердя. У містах та великих селах демонструвалися документальні фільми про події на війні, лікуванні поранених у госпіталях, читання сестрами милосердя листів із дому та інше. З 1915 р. стали активно тиражуватися художні фільми на військову тематику. Особливо популярним був фільм «Сестра милосердя» з розповіддю про подвиги жінок на війні [18, с. 399].

Військовий побут і тяготи війни значно впливали на поведінку та настрої сестер милосердя. Військове командування намагалося використовувати їхню працю для перев'язки та лікування поранених воїнів у прифронтових лазаретах. Але військові реалії були такі, що інколи сестри милосердя опинялися на лінії вогню і їм доводилося виносити поранених із поле бою, а іноді і брати в руки зброю. Так, широкого розголосу в пресі того часу набув факт сестри Рими Михайлівни Іванової, яка після загибелі офіцерів, узяла на себе командування солдатами й повела їх в атаку. Була в бою поранена й посмертно нагороджена офіцерським Георгіївським хрестом 4 ступені. Героїчний поступок Іванової все ж засуджувався міжнародними інституціями, оскільки сестра милосердя не мала права брати в руки зброю й воювати [18, с. 401].

Немало сестер милосердя було нагороджено на фронтах Першої світової війни. Серед них Е.К. Салтикова, М.Ф. Кох, старші сестри Матвєєва, Юзефович, сестри Лебедева, Раїч-Думітрашко, Лішина, Кусова, Абаза та інші. Наприклад, сестра милосердя військово-санітарного потягу О. Плахова була нагороджена Георгіївською медаллю за те, що під артилерійським ворожим обстрілом двічі зупиняла потяг, щоби підібрати поранених [6, с. 97].

Багато сестер милосердя померли на фронті, деякі настраждалися в німецькому чи австрійському полоні. Після війни передбачалося видати «Золоту книгу» з біографіями всіх померлих сестер. Цей проект так і не був реалізований, однак у Москві була зроблена спроба створити меморіал на місці саду села Всесвятського у вигляді братського кладовища, де із серпня 1915 р. були виділені ділянки для сестер милосердя, які померли на фронті. Тут планувалося зведення храму, військово-історичного музею. Кладовище після революції 1917 р. було забудовано [10, с. 215].

Поряд із жертівністю, героїзмом, мужністю, які були досить поширені серед жінок-медсестер, були жінки, які намагалися звернути на себе увагу (турбувалися про свою зовнішність, одяг), вирішити матеріальні проблеми, влаштувати своє життя. Якщо дозволяла ситуація на фронті й не було багато поранених, то деякі сестри шили собі нарядні сукні для виходу в місто після чергування в госпіталі. Вільний час вони проводили в кінематографі, театрі, кафе з офіцерами та лікарями.

Згідно з інструкцією Червоного Хреста фронтовим сестрам милосердя заборонялося знімати форму. Але за спогадами Т.А. Варнек, комендант Києва Медер не дозволяв сестрам з'являтися у формі на вулиці після 19.00. Їм також заборонялося заходити в кондитерські, розмовляти з офіцерами [3, с. 25–26]. Такі обмеження покликані були, напевне, обмежити чоловічі військові товариства від жіночого впливу і щоби запобігти можливому сексуальному домаганню з боку чоловіків.

На думку дослідниці психології війни історика Е.С. Сенявської, ставлення офіцерів до жінок в армії в Першу світову війну було досить суперечливим: з одного боку, – недовіра, скептицизм, настороженість; з іншого, – поблажлива

опіка, заступництво «слабкої статі»; з третього, – бажання підтягнутися, проявити себе з кращого боку, опинившись у товаристві «дам» [12, с. 162].

На відміну від війн в XIX ст. сприйняття сестри милосердя у роки Першої світової війни перетерпіло серйозні зміни. Замість шанобливого ставлення до жінки-медсестри, яка виконували свій обов'язок, зараз вона стала для фронтовиків символом розпусти. З'явилися терміни «сестри розради», «сестри без милосердя», штабні автомобілі стали називатися «сестровози». Факти розкутої поведінки медсестер у госпіталях і санітарних поїздах мали місце, як і використання проститутками форми сестер милосердя для спокуси чоловіків. Траплялися й венеричні захворювання в медсестер. Серед солдатів ходили такі чутки: *«японську війну їх благородіє пропили, а цю з милосердними сестрами...прогуляли»* [18, с. 404].

На думку Н.Н. Врангеля, сестри милосердя, які побували на війні, відрізнялися «огрубінням у своїх судженнях і вчинках» [4, с. 70].

Сестри милосердя по-різному зустріли повідомлення про зречення Миколи II. За спогадами Т.А. Варнек, усі були пригнічені, плакали. І лише одна сестра милосердя кинула санітарний потяг і поїхала «ділити землю» [3, с. 42]. Революційні події змінили ставлення солдат до медсестер: вони стали їм та лікарям грубіянити, різко впала дисципліна, порушився ритм роботи медичних установ. Деякі сестри милосердя вимушені були покинути госпіталі в пошуках кращої роботи. Інші активно зайнялися політичною діяльністю: виступали на мітингах, зборах, на сторінках газет із викладом своїх політичних позицій і відношення до Тимчасового уряду та війни. З 26 серпня до 4 вересня 1917 р. в Петрограді проходив Всеросійський з'їзд сестер милосердя [6, с. 106].

У травні 1917 р. за підтримки Тимчасового уряду виник так званий «жіночий батальйон смерті». Ідея його створення належить фронтовичці, Георгіївському кавалеру Марії Бочкарьової, яка змогла стати солдатом, лише отримавши телеграму Миколи II з монаршим благоволінням. Незабаром її ініціатива отримала підтримку генерала О.О. Брусилова та О.Ф. Керенського. У перший день записалося 1500 жінок, на другий – ще 500. Жінки пройшли медичний огляд, їх коротко постригли, видали форму, сформувавши взводи й роти. Приблизно 30% батальйону склали студентки, біля 40% мали середню освіту. Були тут дами знатного походження, лікарки, сестри милосердя, робітниці, але більшість – селянки [15, с. 404]. Невдовзі через грубість, свавілля М. Бочкарьової більшість жінок пішли з батальйону, з нею залишилося лише 300 добровольців.

Влітку 1917 р. жіночі військові підрозділи стали стихійно виникати в різних містах: Києві, Мінську, Полтаві, Іркутську, Маріуполі, Одесі, Харкові, Саратові та ін. З 1 до 5 серпня в Петрограді проходив Всеросійський жіночий військовий союз, на якому були присутні представниці від жіночих організацій різних міст. З 23 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про використання жіночих підрозділів лише для охорони залізниць, станцій, вокзалів та інше [18, с. 441].

У жовтні 1917 р. друга рота жіночого батальйону в складі 137 осіб була спрямована на захист Тимчасового уряду в Зимовий палац. Під час штурму більшовиками одна солдатка загинула, три були звалтовані, більшість побиті, одна покінчила життя самогубством. За наказом командування солдатки склали зброю й були арештовані [15, с. 410].

Надалі доля учасниць жіночих підрозділів була різною. Одні підтримували білий рух, служили сестрами милосердя чи воювали з червоними військами. Інші активно підтримували більшовиків.

В 1917 р. з'явилися самостійні санітарні загони Червоної гвардії, які були створені на заводах і фабриках із робітниць підприємств Петрограда. Вони були об'єднані в самостійну організацію – Пролетарський Червоний Хрест. Декретом РНК РРФСР від 4 січня 1918 р. майно російського товариства Червоного Хреста було оголошено державною власністю. Після укладення Брестського миру в березні 1918 р. почалися масові звільнення з армії жінок-лікарів, сестер милосердя, а фронтові лікувальні заклади скорочувались. Вільнонаймані медичні сестри звільнялися, сестри певних громад поверталися до своїх громад, які пізніше були розпущені [18, с. 407].

Під час громадянської війни сестри милосердя опинилися на різні сторони протистояння, надаючи допомогу хворим і пораненим як у червоній армії, так і в білому русі. Багато з них загинуло, оскільки в жорстокості протистояння одяг медсестри та емблема Червоного Хреста не рятувала їх від насилля, грабунків, розстрілів.

У червні 1918 р. відбувся всеросійський з'їзд сестер, які перестали називатися сестрами милосердя. У Радянському союзі утвердився термін «медична сестра», яка визначала середній медичний персонал лікувальних установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блохина Н.Н. Деятельность сестер милосердия дома Романовых в годы Первой мировой войны (к 100-летию начала Первой мировой войны) Российский медицинский журнал. 2015. № 1. С. 52–56.
2. Богданов А. Война и женщина. Петроград: тип. И.В. Леонтьева, 1914. 32 с.
3. Варнек Т.А. Воспоминания сестры милосердия (1912–1922) // Варнек Т.А., Бочарникова М., Мокиевская-Зубок З.С. Добровольцы. Сборник воспоминаний. Москва: изд-во «Русский путь», 2001. С. 2–87.
4. Врангель Н.Н. Дни скорби. Дневник 1914–1915 годов. Санкт-Петербург: Летний Сад, Журнал «Нева», 2001. 319 с.
5. Зимин И.В. Женское медицинское образование в России (вторая половина XVIII – начало XX вв.): авт. дисс. канд. истор. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 1999. 21 с.
6. Иванова Ю.Н. Храбрейшие из прекрасных: Женщины России в войнах. Москва: РОССПЭН, 2002. 266 с.
7. Історія медицини і медсестринства: навчальний посібник (ВНЗ I–III р. а.) / Л.Ф. Луцик, В.Р. Малюта, В.І. Мельник та ін. Київ: Всеукраїнське спеціалізоване изд-тво «Медицина», 2018. 376 с.
8. Максимова Л.Б. Вклад Великой княгини Елизаветы Федоровны в благотворительное движение России: авт. дисс. канд. истор. наук: 07.00.02. Москва, 1998. 21 с.
9. Обуховец Т. Сестринское дело и сестринский уход: навч. посіб. Москва: Кнорус, 2017. 680 с.
10. Постернак А.В. Очерки по истории общин сестер милосердия. Москва: изд-во «Свято-Дмитриевское училище сестер милосердия, 2001. 304 с.
11. Романюк В.П., Лапотников В.А., Накатис Я.А. История сестринского дела в России. Санкт-Петербург: СПбГМА, 1998. 118 с.
12. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва: РОССПЭН, 1999. 383 с.
13. Сестры милосердия России / под общ. ред. Н.А. Белякова. Санкт-Петербург: СПбГМА, 2005. 289 с.

14. Срибная А.В. Сестры милосердия в годы Первой мировой войны. Москва: изд-во ПСТГУ, 2015. 192 с.
15. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм 1860–1930. / пер. с англ. И.А. Школьникова, О.В. Шныровой. Москва: РОССПЭН, 2004. 614 с.
16. Учебник для сестер милосердия и пастырей, несущих служение в больницах / под общ. ред. свящ. Сергия Филимонова. Санкт-Петербург, 2007. 624 с.
17. Шибков А.А. Первые женщины-медики России. Ленинград: МЕДГИЗ, 1961. 262 с.
18. Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX вв.: монография. Тамбов: изд-во «Юлис», 2004. 509 с.